

CULTUURHISTORISCHE LANDSCHAPSINVENTARISATIE GEMEENTE BREDA

dr K.A.H.W. Leenders

Den Haag, 15 oktober 2004

**CULTUURHISTORISCHE
LANDSCHAPSINVENTARISATIE
GEMEENTE BREDA
I
INLEIDING**

dr K.A.H.W. Leenders

Versie 15 oktober 2004

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	1
1.1.	OPDRACHT	1
1.2.	WERKWIJZE.....	1
1.2.1.	<i>Landschappelijke analyse.....</i>	1
1.2.2.	<i>Reconstructie van het historische landschap .....</i>	1
1.2.4.	<i>Indeling van de rapportage .....</i>	5
1.3.	GEBRUIKT BASISMATERIAAL.....	5
2.	HISTORISCH OVERZICHT	7
2.1.	STAATKUNDIGE ONTWIKKELING.....	7
2.2.	OCCUPATIEGESCHIEDENIS	9
2.2.1.	<i>Prehistorie en Romeinse tijd.....</i>	9
2.2.2.	<i>Vroege en Hoge Middeleeuwen .....</i>	9
2.2.3.	<i>De Explosieve periode.....</i>	10
2.2.4.	<i>Opkomst van de steden.....</i>	12
2.2.5.	<i>Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.....</i>	13
2.3.	DE UITGROEI VAN STADS- EN DORPSKERNEN	14
2.3.1	<i>Breda .....</i>	14
2.3.2.	<i>Bavel .....</i>	15
2.3.3.	<i>Ginneken.....</i>	15
2.3.4.	<i>Princenhage.....</i>	16
2.3.5.	<i>Prinsenbeek.....</i>	16
2.3.6.	<i>Teteringen.....</i>	16
2.4.	DE LANDBOUW EN HET LANDSCHAP	17
2.4.1.	<i>De vroege landbouw.....</i>	17
2.4.2.	<i>Heide- en Beemdendorpen.....</i>	18
2.4.3.	<i>De landbouw, wisselwerking met het landschap.....</i>	19
2.4.4.	<i>Structuur van de beemdendorpen .....</i>	21
2.5.	INFRASTRUCTUUR	22
2.5.1.	<i>Landwegen .....</i>	22
2.5.2.	<i>Waterwegen.....</i>	24
2.5.3.	<i>Spoorwegen.....</i>	25

1 INLEIDING

1.1. OPDRACHT

In opdracht van de afdeling Archeologie van de gemeente Breda, is in 1998 voor het gehele gebied van de gemeente Breda binnen de grenzen van vóór 1 januari 1997 een globale cultuurhistorische landschapsinventarisatie uitgevoerd. Dit gebied omvat in zijn geheel 7650 hectaren¹. Vervolgens is in 2000 de inventarisatie uitgebreid met de per 1-1-1997 van de opgeheven gemeenten Teteringen en Terheijden naar Breda overgegangene gebieden ter grootte van 1317 hectaren. Om praktische redenen werd echter heel het gebied van die opgeheven gemeente Teteringen gekarteerd: 1403 ha. Ook van Terheijden werd een iets groter gebied, groot 182 ha, gekarteerd en ook twee kleine hoekjes Oosterhout werden meegenomen (50 ha.). In 2003 en 2004 is de inventarisatie in opdracht van het Bureau Cultureel erfgoed voltooid: geheel de gemeente Breda binnen de grenzen van 1997 wordt er nu door bestreken: 12687 hectare. Bovendien is de gehele inventarisatie nu ook beschikbaar als een GIS-pakket.

1.2. WERKWIJZE

De analyse van cultuurhistorische waarden is in deze inventarisatie gebeurd tegen de achtergrond van een landschappelijke analyse en een reconstructie van het historische landschap.

1.2.1. Landschappelijke analyse

Ten behoeve van de landschappelijke analyse is gepoogd een historisch-landschappelijke kaart te vervaardigen die ook voor het huidige verstedelijkte gebied van Breda gegevens bevat. Daarom is het thans stedelijk bebouwde gebied, dat niet op de standaard geomorfologische kaart is uitgewerkt, ook bewerkt. Voor die bewerking is uitgegaan van de bekende oude topografie en de relatie die er in het wél op de standaard-geomorfologische kaart uitgewerkte gebied aangetroffen relaties tussen topografie en geomorfologie. Overigens is ook in het wel op de standaard-geomorfologische kaarten uitgewerkte gebied hier en daar een wijziging of precisering aangebracht, waar dat nodig bleek. Deze kaart is vervolgens bewerkt door het toevoegen van gegevens uit de bodemkaarten, waarbij opnieuw het stedelijk gebied moest worden ingeschat. Daarbij is uitgegaan van de samenhang tussen landschappelijke structuren uit 1838 met geomorfologische en bodemkenmerken, zoals die juist buiten het stedelijke gebied aanwezig blijkt. Tot 1870 lag Breda beklemd in vestingwallen en overheerste daarbuiten een puur agrarisch landschap. Na 1870 volgde slechting van de vesting en een geleidelijke uitbreiding van het stedelijk gebied over de omgeving. Verdere verfijning werd verkregen door gebruik te maken van de inmiddels beschikbare digitale hoogtegegevens.

Aan de hand van de historisch-landschappelijke kaart kan nagegaan worden in hoeverre daarbij het oude landschap gevolgd werd, dan wel ongeacht het landschap nieuwe structuren tot stand kwamen. De reconstructie is ook van belang voor het inschatten van de archeologische potentie van gebieden. Deze reconstructie van het fysieke landschap wordt beschreven in deel II van deze rapportage.

1.2.2. Reconstructie van het historische landschap

Op de ondergrond van het gereconstrueerde fysieke landschap is vervolgens de historische ontwikkeling van het landschap aangegeven en benoemd. Dit leidt tot een tweede kaartenset. De reconstructie van het historische landschap wordt beschreven in deel III van deze rapportage.

Zo'n reconstructie geeft niet een kaartbeeld dat bij één welgekozen moment in het verleden hoort. Het is een opstapeling van landschappelijke elementen uit ruwweg de zeven en een halve eeuw tussen 1200 en 1950. Hierbij zijn de te registreren "cultuurhistorische waarden" breed opgevat. Ze omvatten de gebouwde en gegraven objecten; verkavelingsstructuren, nederzettingvormen, formele park- en

---

¹ Waar dat nodig was in verband met de historische of landschappelijke samenhang, is over een beperkte afstand over de gemeentegrens heen gekeken.

landschapsaanleg; overige natuurlijke of culturele landschapsvormen, het landgoederencomplex om Breda als geheel. Een inventarisatie van de reeds gedane archeologische vondsten is achterwege gelaten omdat die al via een afzonderlijke gegevensverzameling beschikbaar is. Om dezelfde reden zijn de monumentale waarden van gebouwen buiten beschouwing gebleven.

De reconstructie wordt gepresenteerd per landschappelijk thema. Deze thema's, die verderop toegelicht worden, zijn:

Oude infrastructuur	Kerkelijk	Kanalen
Turfwinning	Gehuchten	Bestuurlijk
Doorgaande wegen	De beemden	Militair
Lokale wegen	Ontginningsgolf 1650	De stad Breda
Heerlijkheden	Bosbouw	De oude akkers
Landgoederen	Molens	Middeleeuwse ontginningen
		Meubilair

Een alternatief dat elders wel gebruikt wordt, is een ordening naar object-type, met als hoogste orde de punt-, lijn- en vlak-objecten. Een dergelijk ordeningsprincipe bemoeilijkt evenwel het aangeven van de ruimtelijke en historische verbanden tussen de opgesomde objecten. Overwogen is het materiaal het presenteren per historische gebiedseenheid of "streek". Op die manier zou het grote geïnventariseerde gebied in een groot aantal "streken" opgedeeld worden. Daarvan is afgezien omdat door de historische dynamiek sommige streken in de vergetelheid geraakt zijn, terwijl moderne stadswijken weer geen historische wortels hoeven te hebben.

Tot 1927 was de gemeente Breda nog maar 282 hectare groot. De verzeftigvoudiging van de gemeentelijke oppervlakte vond plaats in het kader van de uitgroei van het stedelijk gebied van Breda ten koste van de omliggende vanouds agrarische gemeenten. Op **kaart 1** is de opbouw van het Breda van 1-1-1997 uit de gemeenten van 1830 weergegeven.

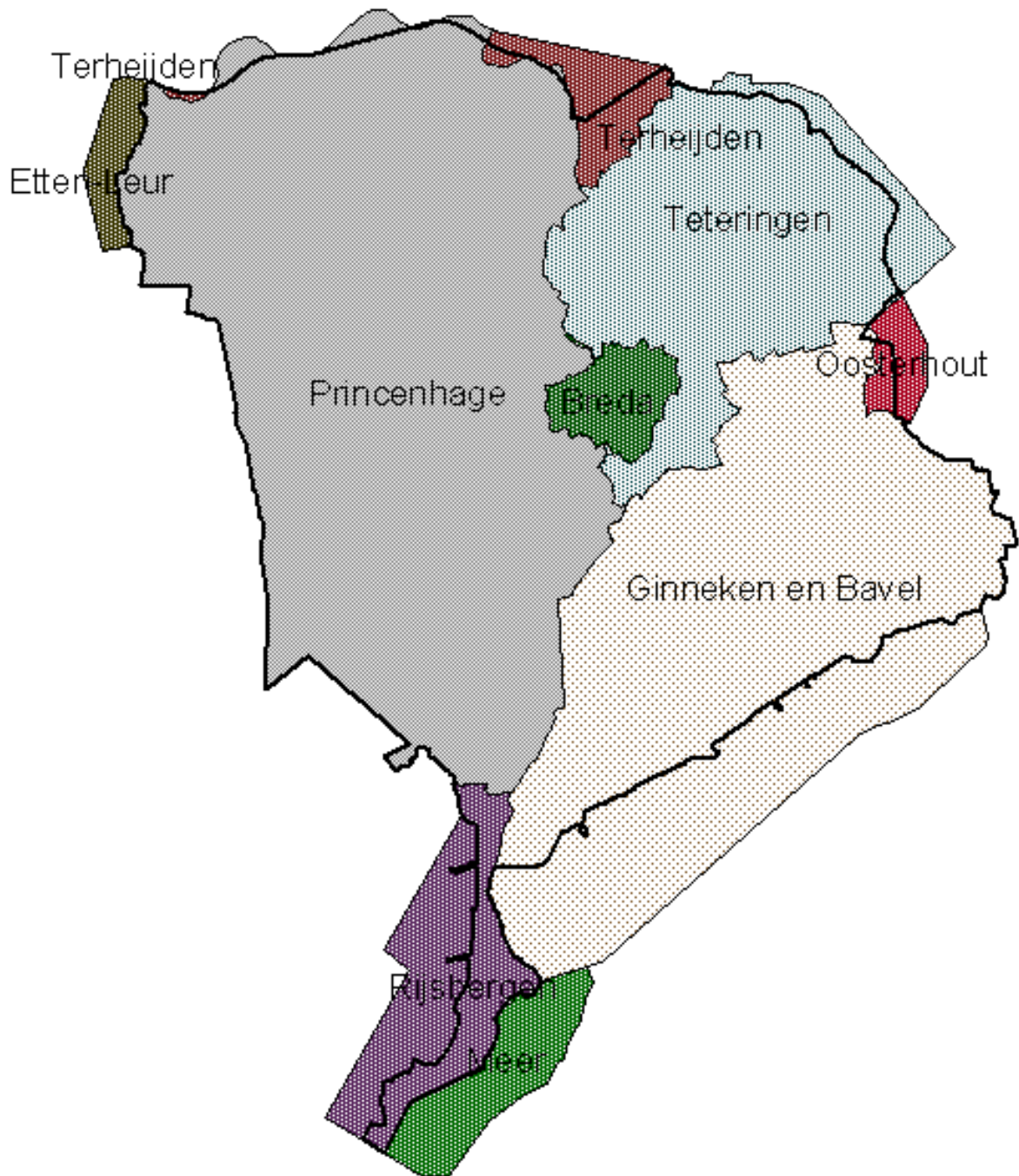
Voor het grootste deel van de geschiedenis (tot 1950) is het oude agrarische karakter dominant in het overgrote deel van het gemeentebied. De stad Breda besloeg toen maar een beperkte oppervlakte. Omdat hier cultuurhistorische waarden worden geïnventariseerd, zullen we vooral met die oude agrarische structuur te maken hebben.

Dit deel van Brabant is vanouds een gehuchtenland, met gemiddeld een dozijn gehuchten en één dorpskom per oorspronkelijke gemeente. Ieder gehucht beschikte over een groter of kleiner gebied met akkers, weiden, hooiland en in de Middeleeuwen een aandeel in de gemene gronden. Dit kan het gehuchttoebehoren genoemd worden. **Kaart 2** toont ter oriëntatie de gehuchten met een nadere typering, en in het midden de kernstad Breda met zijn drie voorsteden.

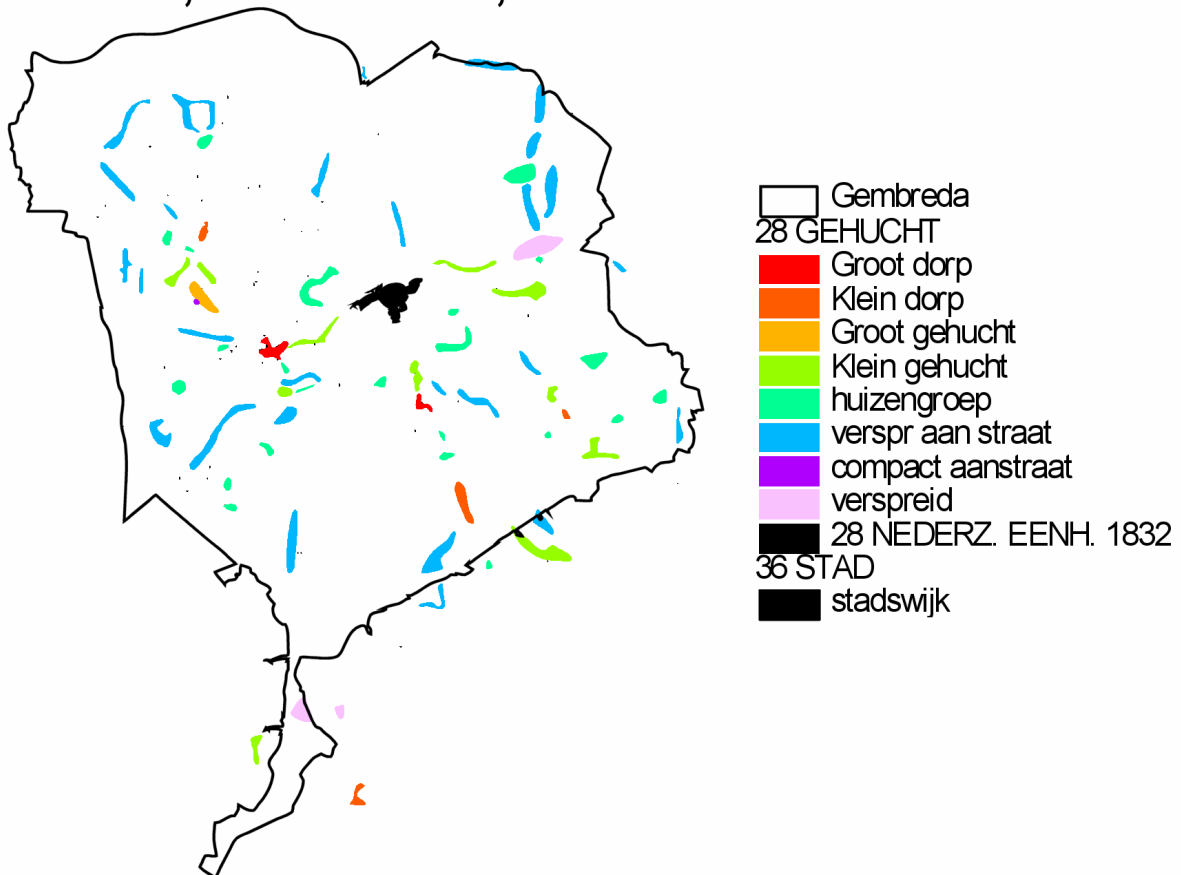
Daarnaast waren er nog onbewoonde gebieden die niet direct aan een of meer gehuchten gekoppeld waren, zoals de Teteringse Vucht, de Haagse Beemden, het Mastbos, het Liesbos. Deze gebieden bleven onbewoond omdat ze te nat of overstromingsgevoelig waren of omdat bewoning en ontginning er door de boseigenaar geweerd werd. Te samen vormen de gehuchttoebehorens en de onbewoonde streken het dorpsstoebehoren of dorpsgebied: het gebied van de negentiende-eeuwse gemeente

De uitbouw van Breda staat deels los van deze agrarische historische achtergrond. Nadat de vesting in 1868 opgeheven was, ontstond er al snel stedelijke bebouwing langs de uitvalswegen richting Teteringen, Ginneken en Princenhage en langs de Mark naar het noorden. Later werden ook de sectoren tussen deze uitlopers met stedelijke functies (wonen, werken, recreëren) bedacht. Deze nieuwe stedelijke structuren volgen zelden de oude agrarische en landschappelijke structuren waardoor op die "oude" basis moeilijk de nieuwe elementen zinvol te plaatsen zijn. Dit is een van de redenen om de inventarisatie niet streeksgewijs maar themagewijs te presenteren. Bovendien zijn de nieuwe structuren van na ca 1870 hier amper meegenomen. Ze vragen een afzonderlijke behandeling!

Kaart 1 <kaart1.wmf>

STAD, DORPEN, GEHUCHTEN

1.2.3. Cultuurhistorische relict-inventarisatie

Voor de eigenlijke globale cultuurhistorische inventarisatie kan in principe een derde kaartenset vervaardigd worden die het resultaat van een relict-inventarisatie weergeeft. Daarvoor moet nagegaan worden wat er nog rest van al hetgeen op de reconstructiekaart werd weergegeven. Het resultaat daarvan kan genoteerd worden in de relict kolom van de bij de reconstructie behorende tabellen. Er is afgezien van het maken van een afzonderlijk deel IV met de relictbeschrijvingen. Die zouden immers weinig nieuws bevatten boven hetgeen in deel III wordt medegedeeld.

Deze relict-inventarisatie is van belang voor het beheer van die nog resterende cultuurhistorische waarden en dient ook de mogelijkheid te scheppen met die waarden bij planontwikkeling op een verantwoorde wijze om te gaan.

De aard van de "relicten" is heel verschillend. In het beste geval bestaat het object nog in volle glorie en heeft het nog zijn "oorspronkelijke" functie. Dit is uitzonderlijk en waardevol. Wel moet daarbij bedacht worden wat hier "oorspronkelijk" mag betekenen. De Prinsenhoef in het Hout kan als voorbeeld dienen. Het is een betrekkelijk jong gebouw (achttiende eeuw?) op een erf waarop al rond 1300 en waarschijnlijk al veel eerder geboerd werd. Daar zijn heel wat generaties boerderijgebouwen gepasseerd! Opmerkelijk is dat de boerderij in 1457 door de Nassause Domeinen verworven werd en nog steeds een domeinboerderij is. Deze boerderij voert nu een twintigste-eeuws agrarisch bedrijf uit, maar dat lijkt niet op de bedrijfsvoering van de achttiende eeuw en nog minder op dat van 1300 of eerder. Toch kan zo'n situatie zondermeer als zeer waardevol en "gaaf" worden aangemerkt.

In andere gevallen is het object nog gaaf, maar is de functie een beetje of zelfs sterk veranderd. Te denken valt aan de Rietdijk in de Haagse Beemden. Dit was een verhoogde toegangsweg tot een uitgestrekt hooilandgebied. Nu is het een fietspadje in een nieuwbouwwijk geworden. De bomen zijn er nog, maar het zijn nieuwe! De weg is nog kaarsrecht en ligt nog op de oude plaats. Maar de boeren en het hooi zijn er niet meer. Hier is de transformatie van de laatste 25 jaren in detail in foto's

vastgelegd door Stulemeijer.² Zo zijn er tal van gradaties denkbaar, tot het uiterste: "geheel verdwenen". Gedurende twee eeuwen was het Speelhuis (einde Speelhuislaan) een bezienswaardigheid van de eerste orde: een overmatig groot theehuis op een grote heuvel aan de Mark die tot een fraai park met een lange oprijlaan was ingericht. Alles wat nu nog rest is de Speelhuislaan. Het park is weg, het Speelhuis zelf werd afgebroken, er staat nu een grote fabriek en een woonwijk. De Speelhuislaan is dan onze enige houvast om nog iets van dit verleden terug te zien. En nu komen de nieuwe stationsplannen op dit gebied af...

Wat doe je ermee? Het landgoederenlandschap rond Breda is niet meer zo compleet als het rond 1800 of zelfs 1900 nog was. Toch zijn er nog heel wat opmerkelijke elementen van bewaard gebleven. Men kan natuurlijk een houding aannemen van "niet gaaf, ruim de rest dan ook maar op", maar evenzeer een houding van "ontbrekende elementen aanvullen en structuur versterken". Dit laatste zou recht doen aan het feit dat de roem van Breda ("Breda heeft een mooie omgeving") mede gebaseerd is geweest op de uitstraling van dat landgoederenlandschap op het karakter van het landschap rond Breda. Opmerkelijk is dat het globale plan voor het Bredase buitengebied als thema en titel meekreeg: Landgoed Breda. Dat biedt hoop!

1.2.4. Indeling van de rapportage

Dit aanvullend inventarisatieverslag bestaat uit een vijftal delen en een kaartenset die uitgewerkt is als een GIS-pakket in Arcview 3.1

- I Inleiding, met literatuurlijst;
- II Reconstructie van het fysische landschap rond Breda;
- III Reconstructie van het historische landschap rond Breda;
- IV Relicten van het historische landschap rond Breda;

Bij de rapportage uit 1998 was ook nog een vijfde deel gevoegd, dat we hier weer hernemen:

- V Teksten om verder te lezen over speciale thema's uit de historische geografie van Breda en omgeving.
  - De vorming van de gemeenten ten westen van de Donge.
  - De Haagse Beemden in ruimer verband.
  - De Mark.
  - Het landgoederenlandschap rond Breda.

In dit rapport wordt een meerlagige GIS-kaart beschreven. De onderliggende groep lagen beschrijft een reconstructie van het natuurlijk landschap voordat de middeleeuwse mens daarin grote ingrepen deed. Deel II van dit rapport beschrijft die lagen, die genummerd zijn 01 tot en met 19. De bovenliggende groep lagen toont een reconstructie van het historische landschap, zoals dat onder invloed van de mens tot stand kwam. Deze groep omvat de lagen 21 tot en met 39. Veranderingen in het landschap na 1870 (opheffing vesting Breda, uitgroei van de stad en dorpen, industrialisatie) zijn slechts fragmentarisch meegenomen en kunnen later afzonderlijk uitgewerkt worden in verdere kaartlagen.

Van een uitvoerige verwijzing naar beeldmateriaal dat beschikbaar is op het gemeentearchief is afgezien. De beschrijvingen in Deel III noemen in de regel een reeks publicaties waarin afbeeldingen voorkomen en op het archief is men in principe in staat van een bepaald object snel de afbeeldingen te voorschijn te brengen. Evenmin zijn de beschermde monumenten (meestal gebouwen, rijks- of gemeentelijk monument) opgenomen, omdat die informatie te zijner tijd afzonderlijk wordt toegevoegd.

1.3. GEBRUIKT BASISMATERIAAL

Voor deze inventarisatie is in beperkte mate archiefonderzoek gedaan. In hoofdzaak is gesteund op eerder gepubliceerd onderzoek. Archiefonderzoek is vooral verricht om oude kaarten te kunnen gebruiken en om evidente lacunes in de literatuur toch minstens gedeeltelijk op te vullen. Een overzicht van gebruikte oude kaarten wordt gegeven in het "Apparaat". De daar gebruikte benamingen van kaarten worden korthedshalve ook in de voetnoten gebruikt.

---

² Stulemeijer, 2003.

Voor de reconstructie van de geomorfologie in het thans stedelijk bebouwde gebied is dankbaar gebruik gemaakt van de bodemkartering door Diepen uit 1950.³ Het bebouwde gebied was toen veel kleiner dan nu. Door deze bodemkartering te combineren met de oude topografische kaarten⁴ kon de geomorfologie op veel plaatsen tot aan de singels gereconstrueerd worden. Zo bleef een betrekkelijk klein gebied over, waar de geomorfologie slechts met meer gissen en moeilijkheden geschetst kan worden: het gebied van de voormalige vesting en de eigenlijke binnenstad. Aan de hand van een reeks oude kopieën van een of meer nog oudere kaarten (teruggaand op de jaren 1540) en door de lijnen die aan de rand van de vesting "stopten" in de beschouwing te betrekken, is dit probleem aangepakt. Doordat bij graafwerk in de binnenstad ook waarnemingen aan de oude ondergrond gedaan worden, kan dit kaartdeel geleidelijk verbeterd worden. Voor de binnenstad loopt een dergelijk project⁵. Voor de reconstructie van het historisch landschap in de lang landelijk gebleven delen van de gemeente Breda is gebruik gemaakt van de standaard geomorfologische kartering, van de bodemkaarten en hoogtekarten die voor ruilverkavelingprojecten werden samengesteld. Voor de aanvulling Teteringen is gebruik gemaakt van het digitale "Actueel Hoogtebestand Nederland" (AHN), waarop ook enkele bewerkingen toegepast konden worden.

Een globale basis voor de historische geografie rond Breda biedt het overzichtswerk van Renes: "West-Brabant: een cultuurhistorisch landschapsonderzoek" dat in 1985 verscheen als nummer 26 in de reeks Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem nr. 26.⁶ Uitvoerige studies van de bebouwing van rond 1900 zijn recent gemaakt door Otten en Jansen⁷. Buik's toponymische studies voor Teteringen en Ginneken en Ottens Straatnamenboek werken enigszins als encyclopedie en zijn daarmee veel breder bruikbaar⁸. In het tijdschrift Hage zijn tal van facetten van de Princenhaagse geschiedenis behandeld. In het jaarboek De Oranjeboom zijn vooral van de hand van oud-archivaris Brekelmans talloze artikelen over de landgoederen en buitens rond Breda te vinden.⁹ Voorts zijn de volgende meer of minder uitvoerige "Cultuurhistorische streekverkenningen" beschikbaar, welke meestal wel gerapporteerd maar niet gepubliceerd zijn:

- Steenhoven (1978)
- Ruilverkaveling "Haagse Beemden-oost" (1981 en 1994)
- Boeimeer (1983)
- 1 Het Hout (1986)
- 2 Teteringse Vucht (1986, in 1995 bijgewerkt verschenen in Gemeente Breda. Uitbreiding Breda NO Teteringen. Cultuurhistorische landschappelijke en stedenbouwkundige inventarisatie en analyse. Breda, 1995, bijlage 4.
- 3 Markdal (1987)
- 4 Valkrust (1997)
- 5 Lovensdijk (1987)
- 6 Heilaar-Steenakker (1991)
- 7 Emerakker (1994)
- 8 Steenakker (1995)

Verder is geput uit een eigen inventarisatie van Turfvaarten, Molens en Landgoederen en enkele recente rapporten van de Stichting RAAP.

In de jaren 1989-1995 werd in het Bredase het "Monumenten Inventarisatie Project" uitgevoerd. De daaruit resulterende rapporten ("Cultuurhistorische Inventarisatie gemeente X", zie literatuurlijst) blijken in feite uitsluitend gebouwen te behandelen. Andere cultuurhistorische aspecten komen maar heel globaal aan de orde. Uit deze rapporten is vooral hier en daar wat aanvullende informatie over gebouwen geput. Intussen werd het Monumenten Selectie project aangevat, maar ook dat beperkt zich tot gebouwen. Uitvoeriger is de concept Cultuur-historische inventarisatie die de Provincie Noord-Brabant in 2000 op CDrom uitbracht.¹⁰ Alhoewel daar voor Breda en omgeving zeer veel op aan te merken is, is deze publicatie - zij het met een kritisch oog - mede benut. Zie Bijlage II.

³ Diepen, 1950.

⁴ Bonnekaarten van ca. 1900; manuscript topografische kaarten van ca. 1838/9, kadasterkaarten van 1832.

⁵ Van den Eynde, Carmiggelt en Kamphuis, 1996.

⁶ Renes, 1985.

⁷ Zie literatuurlijst.

⁸ Buiks, 1983-1988, 1990; Otten, 1988.

⁹ Zie literatuurlijst.

¹⁰ Provincie Noord-Brabant, 2000.

2. HISTORISCH OVERZICHT

2.1. STAATKUNDIGE ONTWIKKELING

De gemeente Breda is vanaf 1 januari 1997 opgebouwd uit de oude stad Breda en enkele omliggende voormalige landelijke gemeenten: Princenhage, Teteringen, Ginneken en Bavel en kleine delen van Terheijden en Rijsbergen. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de reeks annexaties die vanaf 1927 doorgevoerd is.

JR-MND-DG	SOORT MUTATIE	GEM. NR	GEMEENTENAAM	PERSONEN	HECTAREN	WONINGEN
19270501	gewonnen van	854	Teteringen	6794	0	0
19270501	gewonnen van	1064	Ginneken en Bavel	570	0	0
19270501	gewonnen van	1156	Princenhage	5076	0	0
19420101	verloren aan	1247	Beek NB	0	0	0
19420101	gewonnen van	854	Teteringen	1513	0	0
19420101	gewonnen van	1064	Ginneken en Bavel	11715	0	0
19420101	gewonnen van	1156	Princenhage	9635	0	0
19610601	gewonnen van	817	Nieuw-Ginneken	1006	320	0
19610601	gewonnen van	854	Teteringen	0	117	0
19770101	gewonnen van	832	Prinsenbeek	556	1611	0
19770101	gewonnen van	853	Terheijden	0	10	0
19970101	Opheffing & oprichting	758	Breda	129736	7526	56204
19970101	opgeheven t.b.v.	1723	Alphen-Chaam	7	11	4
19970101	opgericht t.k.v.	817	Nieuw-Ginneken	10435	1789	3958
19970101	opgericht t.k.v.	826	Oosterhout	0	46	0
19970101	opgericht t.k.v.	832	Prinsenbeek	10399	1682	3980
19970101	opgericht t.k.v.	841	Rijsbergen	7	369	18
19970101	opgericht t.k.v.	853	Terheijden	69	139	21
19970101	opgericht t.k.v.	854	Teteringen	5725	1178	2170
19980101	gewonnen van	826	Oosterhout	0	4	0

Breda wordt bovendien beschouwd als de hoofdstad van de Baronie van Breda. Deze Baronie is nu nog slechts een vrij vage streekaanduiding. Voor 1800 was het echter een welbepaald gebied, dat bestond uit de stad Breda en het daartoe behorende Teteringen, en een reeks omringende dorpen. Dat waren Terheijden, Oosterhout, Gilze en Rijen, Alphen (zonder Riel), Baarle-Nassau, Chaam, Ginneken en Bavel, Princenhage, Rijsbergen, Zundert-Nassau en Zundert-Hertog (maar tot 1699 niet: Wernhout); Sprundel en Etten en Leur. Los van dit aaneengesloten blok gelegen, behoorde ook Roosendaal en Nispen tot de Baronie van Breda. De naam Baronie dateert van na de Middeleeuwen, toen de heer van Breda zich Baron ging noemen.

De Baronie van Breda is de oostelijke helft van het aanvankelijk veel grotere Land van Breda. De splitsing dateert van 1287. De toen onverdeeld gebleven Noordwesthoek werd in 1458 alsnog verdeeld. Het westelijke deel wordt na de Middeleeuwen steeds het Markiezaat van Bergen op Zoom genoemd. Dit Markiezaat omvatte de stad Bergen op Zoom en de bijhorende gebieden Noord- en Zuidgeest en Borgvliet. Voorts horen er Halsteren (met enkele polders), Borgvliet, Woensdrecht, Hoogerheide, Ossendrecht, Putte, Huijbergen (deels), Wouw en Moerstraten toe. Wederom losgelegen van het hoofdgebied hoorden er op het oude land ook Oud- en Nieuw Gastel, Oudenbosch, Hoeven, St. Maartenspolder, Rucphen, Zegge, Vorenseinde en het vrijwel onbewoonde Langendijk toe. In het polderland maakten Heiningen en Fijnaart en Standdaarbuiten deel uit van het Markizaat.

Andere polders, die van Steenberg en Kruisland, Prinsenland (Dinteloord) en Willemstad, waren bezittingen van de heer van Breda. Ze maakten geen deel uit van de Baronie.

Het Land van Breda werd omstreeks 1198 gevormd. In die tijd breidde de hertog van Brabant zijn invloed naar het noorden uit, terwijl de graaf van Holland ambities in zuidelijke richting trachtte te realiseren. Beide vorsten kwamen een grenslijn overeen, die door de Donge beneden Dongen tot bij Geertruidenberg liep, en dan in een vrij rechte lijn naar de Hazeldonk aan de Mark (nu tussen Zevenbergen en Leur). Vandaaraf werd de benedenloop van de Mark de grens. Deze rivier stroomde toen nog langs de (huidige) plaatsen Zevenbergen en Klundert naar Numansdorp. Aan weerszijden van deze nieuwe grens kwamen als het ware twee "bufferstaten" tot stand. Aan de noordkant was dat het Land van Strijen, aan de zuidkant het Land van Breda. Beide "landen" waren vrij zelfstandig binnen respectievelijk het graafschap Holland en het hertogdom Brabant.

Het oorspronkelijke Land van Breda was geen aaneengesloten geheel. Er lagen allerlei gebiedjes in die rechtstreeks onder het hertogdom behoorden. Dergelijke enclaves lagen vooral te Borgvliet, Ossendrecht, Heerle, Nispen, Roosendaal, Sprundel, Zundert, Wernhout, Princenhage en Baarle. Alleen de enclaves van Baarle (nu: Baarle-Hertog) zijn blijven bestaan. Alle andere zijn in de loop van de tijd opgeheven.

De heer van Breda bezat vanouds ook nog andere goederen, met name de dorpen Ekeren, Merksem en Schoten en enige tijd ook Loenhout. Deze dorpen maakten echter geen deel uit van het Land van Breda. Het zelfde geldt voor kleiner grondbezit elders, zoals te Zandvliet.

Tot de Tachtigjarige Oorlog maakten Baronie, Markiezaat en de Prinsenspolders deel uit van het hertogdom Brabant, dat door die oorlog verscheurd raakte. In 1648 werden deze gebieden gevoegd bij het vanuit Den Haag bestuurde "Staats-Brabant". In 1796 werd dat een zelfstandig gewest, dat nadien evolueerde tot de provincie Noord-Brabant. Na de Belgische Opstand bleef deze provincie bij "het Noorden" horen.

2.2. OCCUPATIEGESCHIEDENIS

Wanneer we van cultuurhistorische waarden in het landschap spreken, impliceert dat de aanwezigheid van mensen die het natuurlandschap gemodelleerd hebben naar hun behoeften. Alhoewel de bodem volop sporen van vroege menselijke activiteit bevat, dateren de meer zichtbare sporen toch bijna alle van de Middeleeuwen en later.

2.2.1. Prehistorie en Romeinse tijd

De streek rond Breda was al in de Oude Steentijd en in alle daarop volgende perioden bewoond of werd toch minstens regelmatig door mensen bezocht. Voor deze oude tijden is het echter moeilijk om uitspraken te doen over nederzettingenpatronen en grondgebruik. Voorafgaand aan de Jonge Steentijd hebben de mensen hier vooral geleefd als jagers en verzamelaars van voedsel. Vanaf de Jonge Steentijd is de mens de omgeving meer naar zijn hand gaan zetten en kan van eenvoudige landbouw gesproken worden. In de IJzertijd en de Romeinse Periode was de streek, zeker op de toenmalige zandgronden, vrij algemeen bewoond. Niettemin is het ook voor deze perioden nog niet mogelijk om nederzettingenpatronen, veldcomplexen en andere sporen van grondgebruik aan te wijzen.

In de derde eeuw nam de bevolking geleidelijk af, met een scherpe afname omstreeks 273. Daarna bleven er verspreid nog wat mensen over die tegen 400 ook vertrokken blijken te zijn. Dan vangt de "Post-Romeinse Leegte" aan. Uitgerekend op en om de Prinsenbeekse Steenakker in de gemeente Breda blijkt er in deze periode toch haast permanent enige bewoning geweest te zijn: een zeldzaamheid in Noord-Brabant.¹¹ Dat maakt die omgeving tot een bijzonder archeologisch onderzoeksobject. In deze periode had de natuur weer de vrije hand en konden de eerder intensief of extensief gebruikte terreinen weer een min of meer natuurlijk karakter krijgen. Met uitzondering van de veengebieden en de sterk verarmde vroege heidegronden, zal het vroegmiddeleeuwse landschap daardoor vooral uit een niet al te dicht bos bestaan hebben.

2.2.2. Vroege en Hoge Middeleeuwen

De eerste pioniers verschijnen in deze streek in het midden van de zesde eeuw en in de zevende eeuw werd er ook alweer vlak bij Breda (ter plaatse van het NAC-stadion) gewoond. Op dergelijke plaatsen duurde de Post-Romeinse Leegte maar kort: 2 eeuwen. Elders kon die "leegte" wel tien eeuwen duren, zoals bijv. in Vorensende bij Sprundel. Continuïteit van bewoning en beakkering van de laat-Romeinse tijd naar de vroege Middeleeuwen werd hier strikt genomen nog nergens aangetoond, alhoewel de Steenakker bij Prinsenbeek een plaats is waar zo'n continue bewoning kan zijn voorgekomen.

In de zevende tot tiende eeuw is de bewoning in deze streek langzaam uitgebreid. Zo ontstonden kleine nederzettingen waartoe wat bouwland behoorde en van waaruit men de beesten in het omringende bos weidde. Over deze vroege periode geeft niet alleen de archeologie informatie. Ook uit de studie van de plaatsnamen blijkt dat er in de omgeving van Breda voor 1000 bewoning was. Princenhage had als oude benaming "Merterssem". In deze naam zit het element "heem" (nederzetting) en dergelijke namen zijn vóór 1000 gevormd. Ook in de naam Belcrum lijkt het element "heem" schuil te gaan. Namen als Teteringen en Ginneken zouden eveneens op vroege nederzettingen kunnen wijzen.

Vanaf de late tiende eeuw lijken de eerste kerkjes gesticht te worden: mogelijk te Geertruidenberg, Oosterhout, Gilze, Alphen en Baarle, en helemaal in het westen te Bergen op Zoom. De omgeving van Breda behoorde toen nog onder de zeer uitgestrekte parochie Gilze. Na 1000 nam de bevolking verder toe, wat tot uitbreiding van bestaande en toevoeging van nieuwe nederzettingen leidde. In deze periode denken we ook de vorming van de nederzetting Breda als kern van een uitgestrekt grondbezit dat een tweede machtsbasis werd van de heer van Breda, die ook in Schoten bij Antwerpen een kasteel had. Die "nederzetting" Breda moeten we in de twaalfde eeuw nog zien als een domeincentrum van agrarische aard, mogelijk met een door horigen bewerkte akker en uiteraard ook onderkomens voor die mensen. Het grondbezit bij Breda omvatte het gebied van de negentiende-eeuwse gemeenten Teteringen en Terheijden, en de oostelijke helft van de toenmalige gemeente Breda. De grens lag in de Mark die toen nog door de Haven stroomde. De Haagdijk hoorde er nog niet bij! Dit vroege Breda zal

---

¹¹ Brandenburgh e.a., 2003.

een vooral agrarisch karakter gehad hebben. Bij de dorpen is vanaf de late twaalfde eeuw de vorming van gehuchten aantoonbaar. Eén van de vroegste vermelde is Eindhoven, ter plaatse van de Flierstraat.

De geografische situatie bij Breda in de periode vóór 1250 wijkt nog al af van wat op het eerste gezicht verwacht wordt en ook in eerdere publicaties steeds aangenomen werd.¹² In deze inventarisatie wordt bij de interpretatie van allerlei historische, historisch-geografische en archeologische gegevens uitgegaan van de volgende schets van de ontwikkeling. Onderzoek gaat altijd door en dat kan leiden tot toetsing van deze schets en eventueel verwerping. Laat deze schets een uitdaging voor dergelijk onderzoek zijn.

Omstreeks 1198 verwierf de heer van Breda praktisch hertogelijke bevoegdheden in westelijk Noord-Brabant. Op 25 februari 1212 blijkt dat hij minstens twee "opida libera" bezit. Dit wordt onmiddellijk door de hertog bevestigd. "Opida libera" zijn in deze context kennelijk zojuist of iets eerder gestichte steden of van stedelijke vrijheidsrechten voorziene oudere plaatsen. Twee plaatsen komen hiervoor in aanmerking: Bergen op Zoom en Breda. In Bergen op Zoom zal de heer van Breda hebben willen concurreren met de oudere nederzetting van de abdij van Nijvel aldaar. In Breda zal het een "opwaardering" van de oudere eigen domaniale nederzetting betreffen.¹³

De stad werd in eerste instantie uitsluitend gevormd op de oostelijke oever van de Mark. Daar lag niet één uitgestrekte hoogte, maar een aantal hoogten met daartussen allerlei laagten. De hoogten reikten niet tot aan de Mark: ze bereikten amper de Nieuwstraat - Visserstraat. De Mark stroomde in een breed dal waarin via de Gampel ook de Weerij uitmondde. Dit dal was ongeveer 800 meter breed, laag en nat, met vermoedelijk geregeld overstromingen. Dit was niet een plek om de Mark en de Weerij op een gerieflijke wijze over te steken. Ook ten oosten van de toekomstige stad lag een laag en bovendien bebost gebied. Het "oost-west verkeer" zal daarom niet vanouds over Breda gelopen hebben, maar waar liep het dan wel langs? De route die het meest voor de hand ligt, moeten we zuidelijker zoeken. Het verkeer vanuit Sprundel en Antwerpen passeerde bij de Oranjeboombrug via de "Oude Molenvoort" de Weerij en volgde dan de Willem van Oranjelaan om bij de huidige Reepbrug via de toenmalige voorde bij de Ganzenweide de Mark over te steken. Vandaar vervolgde men via de Valkenierslaan naar een voorde over de Rulle (later de Molenlei) waarover men de Heerbaan bereikte. Deze liep over Heusdenhout, Teteringen en Den Hout naar Geertruidenberg. Even ten oosten van de Driesprong was er een aansluiting op een weg over Dongen naar Vucht en later Den Bosch. We noemen die plek de "Oude Driesprong": wegen naar Geertruidenberg, Dongen en Dorst. Nu ligt daar de toerit van het viaduct van de Nieuwe Kadijk over het spoor.

Breda lag dus op 2 kilometer van de hoofdas van het landverkeer. Om daar een stad tot economische bloei te brengen was de aanleg van enkele kunstwerken nodig: de Haagdijk, de Teteringse Dijk en de Tolbrug met aansluitende weg naar de hoogten van Breda. Van de koppeling landverkeer - waterverkeer moeten we ons niet te veel voorstellen: de oudste Bredase haven lag 200 meter van de Tolbrug vandaan bij de Vismarkt en lijkt gezien die naam toch meer op voedselvoorziening dan op doorvoerhandel gericht te zijn geweest. Vorming van een stad vereiste verder de opvulling van de ergste laagten tussen de hoogten en voorts de bouw van huizen. Kerk en kasteel bestonden al sinds de oudere domaniale periode. De nederzetting werd tegen 1250 aan de oostzijde met een hoefijzervormige wal-met-gracht van de buitenwereld afgesloten. In de wal waren natuurstenen poorten opgenomen. Door het naar het noorden trekken van de Mark-oversteek, moest vandaaruit ook een weg pal naar het zuiden komen: Ginnekenstraat – Ginnekenweg en zo verder naar Hoogstraten en Lier. Noordwaarts lagen natte gebieden en daar nodigde De Mark eerder uit tot transport over water. Veel van deze inspanningen werden denkkelijk ondernomen op gezag van de heren van Breda die in 1212 waarschijnlijk ook Breda onder hun *nova opida* rekenden. In de reconstructie van het historische landschap worden de wegen van vóór en na de aanleg van de Haagdijk weergegeven onder het thema "21: oude infrastructuur".

2.2.3. De Explosieve periode

In de jaren 1245 - 1255 brak in deze streek een nieuwe tijd aan.¹⁴ Van dan af zijn er planmatig opgezette, grootschalige en deels van buitenaf gefinancierde ontginningsprojecten aanwijsbaar. Landmeters verrichtten daarbij heel secuur werk en menige nieuwe parochie kwam in een dergelijk ontginningsproject van de grond. Een en ander ging gepaard met het "vrij" verklaren van de bewoners, het

¹² bijv. Brekelmans, 1969a.

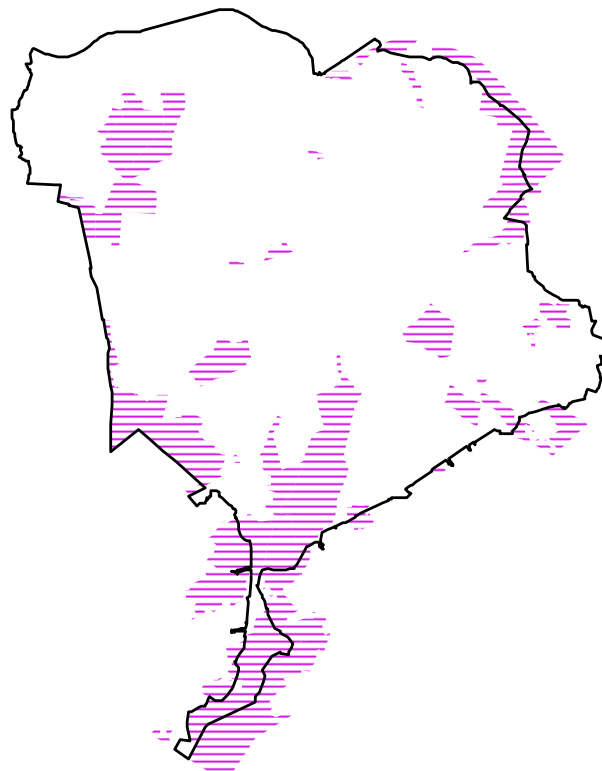
¹³ Dillo en Van Synghel, 2000, nrs. 924, 925 (ca 1198); 937, 938 (1212); Leenders, 1996I, 358, 402, 403.

¹⁴ Leenders, 1996I, 409 ev.

organiseren van de administratie rond de uitgifte van gronden en het oplossen van de frictie tussen de heer van Breda en de abdij van Nijvel over Bergen op Zoom en omgeving. Dit alles leidde tot een explosieve ontwikkeling in de streek waarbij op het zand tal van nieuwe ontginningen en nederzettingen gevormd werden en ook het veen ineens als een waardevolle grondstof voor de turf- en zoutproductie gezien werd. Commerciële turfontginningen en hun infrastructuur worden in de reconstructie van het historische landschap beschreven onder het thema "22: turfwinning".

Deze "Explosieve Periode" leidde behalve tot deze moertering ook tot nieuwe agrarische nederzettingen, zowel op het zand als op het veen. Op het zand zijn de ontginningsgebieden uit deze periode niet gemakkelijk te onderscheiden van de latere vaak geleidelijk tot stand gekomen ontginningen. Alleen waar de ontginning meer systematisch aangepakt werd en er bijhorende archiefbronnen beschikbaar zijn, kunnen ze herkend worden. Dergelijke grote agrarische projecten worden hier onder nummer 38 behandeld. Voorbeelden werden verspreid over heel het zandgebied aangetroffen, zowel hoog op de waterscheidingsrug, op beekdalflanken en aan de rand van het Hoge en het Lage. Het betrof zowel uitbreidingen van bestaand cultuurland in oude dorpsgebieden als ook geheel nieuwe ontginningen die soms tot dorpsvorming leidden. De ontginningen van deze periode en later tijd leidden tot een uitgestrekt heiningenlandschap. In het Hollandse gebied langs de Maas in het noorden werd op het veen landbouw bedreven. Deze wijze van veenexploitatie is typisch "Hollands" en lijkt bij de Brabanders en Vlamingen amper te zijn voorgekomen. Bij hen vinden we wel het gebruik van veengronden, liefst met een dun kleidek, als onbewoond hooiland van boerderijen op het zand. Langs de noordrand van de hoge gronden kwam zo een brede beemdenzone tot stand, die hier onder nummer 29 besproken worden. In de dorpen die daarin gronden hadden liggen, kon dankzij het rijkelijk beschikbare hooi meer vee gehouden worden. Dit schiep de mogelijkheid om uitgestrekte akkergebieden aan te leggen en het leidde op den duur tot het ver terugdringen van de heide in die "Beemden dorpen". Dieper landinwaarts moest men het stellen met de smalle beemden in de beekdalen. In die "Heidedorpen" overheerste tot in de negentiende eeuw nog de heide. Het gebied van de huidige gemeente Breda hoorde tot dat van de beemden dorpen. De kaart van de heidegronden in 1650 toont dat toen al de heide tot de periferie van het huidige Breda teruggedrongen was.

Kaart 3

Vanuit de oude en nieuwe agrarische dorpen gebruikte men de omringende wildert als gemeenschappelijke graasgronden. Vanaf omstreeks 1285 vinden we daarvoor steeds vaker de benaming *heide*, aanvankelijk vooral in het zuiden. De eerste aanwijzingen voor noemenswaardige schaapskudden op

die heide dateren in westelijk Noord-Brabant en de Antwerpse Noorderkempen evenwel pas van omstreeks 1350. Door de snel voortgaande ontginningen werd de wildert steeds kleiner. De dorpen betaalden hun heer voor het gebruik van de wildert een jaarlijks bedrag, maar dat weerhield die heren niet delen ervan ter ontginning te verkopen. Als reactie hierop kochten sommige boeren een stuk heide om het als een eigen heide te behouden. Anderen kochten tezamen een stuk weidegrond in de wildert: de gemene weiden van die lieden of dat gehucht. De hertog heeft aan inwoners van de meeste van zijn eigen dorpen een charter verkocht dat verdere verkleining van de gemene wildert tegen ging en aan die inwoners het vrije gebruik van die wildert garandeerde. In de streek van Tilburg en Turnhout gebeurde dat rond 1330. Zo werden de *gemeynten* gevormd. De andere dorpsheren en ook de heren van Breda hebben dergelijke charters maar in beperkte mate vergund. Daar bleef de wildert 's *heren vroonte*. Zo ontstonden, los van parochie, dorp of schepenbank, vooral in de hertogelijke dorpen rond Turnhout en Tilburg "gemeynten" waarin een groot aantal gebruikers van de woeste gronden verenigd waren. Zowel de prille steden Geertruidenberg als Breda verkregen een eigen *gemeynte*, maar al vóór 1350 werden die opgeheven en verkaveld. Rond Breda treffen we in de zestiende en zeventiende eeuw nog wel "gemeynten" aan, maar deze blijken niet over een charter te beschikken en ze konden daardoor rond 1650 door de heer van Breda opgeheven worden¹⁵.

Al vroeg in de Explosieve Periode werd in menig nieuw ontginningsproject een eigen kerk gesticht. Op korte termijn verdubbelde mede daardoor het aantal parochies. Juist door deze snelle ontwikkeling in de jaren 1250 - 1350 telde het decanaat Hilvarenbeek, waartoe ook de omgeving van Breda behoorde, binnen het bisdom Luik nadien veruit de meeste parochies: ongeveer 100. Tegen 1350 was heel deze streek bedekt met parochies. Delen van het gebied van de gemeente Breda hoorden onder de parochies Breda, Princenhage, Ginneken, Bavel en Rijsbergen, terwijl uit de parochie Breda in de eerste helft van de veertiende eeuw de veraf gelegen parochie Zonzeel was afgesplitst (met een kerk nabij Langeweg bij Zevenbergen). Terheijden kreeg in 1400 een eigen kerk, maar Teteringen werd pas in 1635 een eigen parochie.

Over het van onderaf opgebouwde parochie/dorpen-systeem heen werd vooral vanaf 1250 van bovenaf een netwerk van schepenbanken gelegd. De *nova opida* van de vroege dertiende eeuw speelden hierin een voorname rol: ze functioneerden onder andere als machtscentra voor de hertog van Brabant, de heer van Breda en de graaf van Holland. Daarnaast functioneerde de hertogelijke schepenbank van Zandhoven voor deze streek ook als allodiaal hof. Aanvankelijk waren de weinige schepenbankgebieden uitgestrekt. Geleidelijk werd echter toegewerkt naar een systeem van min of meer één schepenbank per dorp. Zover kwam het echter nooit. Daardoor waren in de late Middeleeuwen binnen de dorpen niet zelden meerdere hoge rechtsmachtgebieden aanwezig, terwijl een aantal schepenbankgebieden uit meerdere parochies bleef bestaan: de *eningen*. Deze verwarde toestanden handhaafde zich soms tot het einde van het Ancien Régime. In de Explosieve Periode waren er aanvankelijk nog meer van die *Eningen*, maar door de vorming van plaatselijke schepenbanken werden die opgeheven. Rond Breda werd tot 1328 gewacht om een adequaat systeem van schepenbanken op te zetten. We zien hier een zelfde afwijking als bij de parochiestichting. De inrichting van schepenbanken en parochies volgde de nederzettingontwikkeling slechts op enige afstand.

Op regionaal niveau zien we in de Explosieve Periode een onderverdeling van de grote machtsblokken optreden. Uit de hertogelijke districtsschepenbanken van Hoogstraten en Turnhout ontwikkelden zich in respectievelijk de late dertiende en midden veertiende eeuw de landen van Hoogstraten en Turnhout. Uit het grote Land van Breda werd door erfdeling in 1287 het Land van Bergen op Zoom en het (kleine) Land van Breda gevormd: het latere Markiezaat en de latere Baronie. Het in 1288 overstroemde gebied hielden beide heren als een *condominium* tot het in 1458 alsnog verdeeld werd.

2.2.4. Opkomst van de steden

In deze streek beginnen de eerste steden zich kort na 1200 af te tekenen tegen de achtergrond van agrarisch gerichte nederzettingen. Dat had alles te maken met de toen recente expansie van Holland en Brabant en de nieuwe positie die de heer van Breda in het noorden van het hertogdom verworven had. In 1212 blijkt dat er een aantal *nova opida* zijn: onder andere Geertruidenberg als Hollands oudste stad; Breda en Bergen op Zoom onder de heer van Breda, en Hoogstraten en Turnhout (en andere) onder de hertog. Deze ontwikkeling hangt samen met het verankeren van machtsposities, het organiseren van het beheer van de verworven gebieden en het opzetten van markt- en ambachtsplaatsen. De inwoners van

---

¹⁵ Leenders, 1971a.

de nieuwe plaatsen kregen een vrijer bestaan dan die ten plattelande, wat een trek van mensen naar de prille steden bevorderd zal hebben.

In Geertruidenberg en Bergen op Zoom werd een al bestaande nederzetting verder uitgebouwd. Op de aanwijzingen voor een reorganisatie van het centrale stadsgebied te Breda werd al gewezen. In 1252 werd Breda echt als stad beschouwd. Te Hoogstraten en Turnhout werd enkele kilometers van een oudere nederzetting een geheel nieuwe gesticht. Dat de nieuwe "steden" nog een sterk agrarisch karakter hadden blijkt uit het feit dat zowel Geertruidenberg als Breda tot in de veertiende eeuw over gemene gronden (*gemeynten*) beschikten.

In het huidige kleipoldergebied ontstond in de tweede helft van de dertiende eeuw een tweede generatie stadjes. Deze plaatsen richtten zich vooral op turf- en zoutproductie en handel. Het betreft Tholen, Steenberg en Zevenbergen. Andere plaatsen bleven op een dorpsniveau steken: Valkenberg, Niervaart, Zwaluwe. De politieke crisis van de jaren 1330 bracht stenen ommuringen rond Breda, Bergen op Zoom, Tholen, Steenberg en Geertruidenberg. Ook bij het Bredase kasteel werd toen gebouwd terwijl bij Geertruidenberg een nieuwe burcht verrees. Turnhout en Hoogstraten werden niet ommuurd. Zevenbergen werd tussen 1369 en 1396 stad en kreeg mogelijk toen ook zijn wallen en poorten.

2.2.5. Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Zo was tegen 1350 het land georganiseerd op een wijze die tot het einde van het Ancien Régime niet fundamenteel meer zou veranderen. Rond de stad Breda lag een klein gebied dat ook tot de stadsvrijheid behoorde, en een groter gebied dat onder de rechtbank en parochie van Breda viel: het gebied van de in 1635 opgerichte parochie en in 1800 opgerichte gemeente Teteringen. De parochies en dorpen Ginneken en Bavel vielen samen onder dezelfde schepenbank: dat werd de latere gemeente Ginneken en Bavel. Ten westen van Breda lag het grote dorpsgebied, parochie en schepenbankgebied van de Hage. Met name daarin lag een groot aantal soms omvangrijke hertogelijke enclaves. In 1388 verkreeg de heer van Breda daarover de hoge rechtsmacht, waardoor dit Hage-Hertog kon gaan versmelten met Hage-Breda. Pas rond 1800 scheidde uit de parochie Princenhage de nieuwe parochie Beek (nu Prinsenbeek) af, zonder tot een afzonderlijke burgerlijke gemeente te worden. Zo gingen - althans in de omgeving van Breda - de gemeenten van de vroege negentiende eeuw dus nog terug op de schepenbankgebieden van het Ancien Régime die in 1328 gesticht waren. De weinige *gemeynten* rond Breda werden echter al veel eerder opgeheven. De *gemeynte* van Breda, die in een halve cirkel om de zuid, oost en noordzijde van de stad lag, werd vanaf 1332 verdeeld. In de jaren na 1650 werden de *gemeynten* in Princenhage en in Ginneken en Bavel opgeheven en verdeeld. Er waren daarna geen *gemeynten* meer in de directe omgeving van Breda. Alleen de *gemeynte* van de Hazeldonkse Aard, helemaal in het zuiden van de gemeente Breda volgens de grenzen van 1997, bleef tot in de twintigste eeuw voortbestaan. De resterende heide werd als domeinbezit beschouwd en mocht door de boeren als vroonte gebruikt worden voor beweiding en het halen van materialen. In het kadaster van 1832 werden die gronden veelal inderdaad als domeinbezit geboekt.

De stad Breda ontwikkelde zich tegen het einde van de vijftiende eeuw als de residentie van de graven van Nassau, die in de Nederlanden een belangrijke positie bekleedden. Dat bracht allerlei adel van elders naar de stad, wat weer aanleiding was tot het oprichten van soms grote stadswoningen. Bovendien stelden deze mensen het op prijs om buiten de stad nog een "zomerverblijf" te hebben. Daartoe konden de bestaande oude kasteeltjes dienen, maar er werden ook boerderijen opgekocht om tot buitenhuis uitgebouwd te worden. Zo ontstond in de zestiende eeuw rond Breda het landgoederenlandschap, dat in de zeventiende eeuw door de heren van Breda verder uitgebouwd zou worden. Zelfs het Mastbos en het Liesbos werden erin opgenomen en met lange lanen met de stad verbonden.¹⁶

In de late veertiende eeuw begon in Noordwestelijk Noord-Brabant de invloed van de zee steeds verder oostwaarts door te dringen. Rond de Haagse Beemden en de Teteringse Vucht werden toen beschermende dijkjes aangelegd. In 1400 verdrong het gebied van Zwartenberg ten westen van de Haagse Beemden. De rivier de Mark kreeg daar een nieuwe (de huidige) loop, die korter was dan de oude bedding die langs de huidige Zwartenbergse molen liep. Daardoor konden het dagelijks getij en de incidentele stormvloed gemakkelijker tot bij Terheijden en Breda doordringen. Dit was voor de inwoners van de gehuchten Hartel, Schimmert en Wagenberg reden om een eigen kerk te stichten op

---

¹⁶ Leenders, 1999p.

een plek die Ter Heide heette. In 1421 verdrong heel het gebied ten noorden van de Mark in de St.-Elisabethsvloed. Tot in Breda was er schade. De dijkes van de Haagse Beemden en de dijk van Terheijden naar Wagenberg waren van dan af werkelijk "zeedijk". Men legde zelfs een binnendijk aan op de rand van de hoge gronden van Overveld. Het Zonzeels Veer hield op te bestaan. Pas in 1538 werd de kern van het verdrongen gebied weer herdijkt, zodat ook het veer weer in dienst kwam: het Nieuw Veer. Intussen was de Mark tot een brede getijdegeul uitgesleten, waardoor de getijdenwerking in Breda nog erg groot was. Zo groot zelfs, dat in de zestiende en zeventiende eeuw in de stad watermolens gebouwd werden die gebruik maakten van dat getij: de kasteelwatermolen, de Grote Watermolen en de volmolen, eerst aan de Gampel, later aan de Mark. Door de inpolderingen slibde de Mark weer dicht en nam het getij in Breda af. Tegen 1800 was het met de getijdemolens gedaan.

De Tachtigjarige Oorlog zorgde voor veel verwoesting in en om de stad. Breda wisselde vijf maal van bezetter, waarvan twee maal na een zeer langdurig beleg (1625, 1637). Bij die belegeringen werden om de stad min of meer ringvormige wallen en grachten met schansen en enkele grote legerkampen aangelegd. De militaire activiteit leidde tot tijdelijke ontvolking van het platteland en verwoesting van heel wat landerijen, boerderijen en landhuizen. Veel sporen van de belegeringen werden al snel weer uitgewist, maar met name in het Mastbos lijken er toch nog zichtbare herinneringen aan deze woelige tijd aanwezig te zijn. Bij archeologisch onderzoek op de Steenakker, bij Wolfslaar en langs de HSL werden resten van kampementen en linies uit deze tijd aangetroffen. Het is de vraag in hoeverre alles weer herbouwd en hersteld werd zoals het voordien was. Zo lijkt de verdringing van de oude Brabantse schuur door de Vlaamse schuur door de wederopbouw noodzaak bevorderd te zijn en lijkt de geconcentreerde bebouwing in de kom van Prinsenbeek ook eerst uit deze tijd te stammen.

Binnen de Tachtigjarige Oorlog was het Twaalfjarig Bestand een opmerkelijke periode van herlevende initiatieven en activiteit. Dat uitte zich in de uitbouw van het landgoederenlandschap, maar ook in de aanleg van de Bredase Turfvaart naar de moeren onder Zundert en een nieuwe havenkade met woonwijkje in Breda. Ook direct na 1648 is er zo'n periode van opmerkelijke ontwikkelingen, waaronder de opheffing en ontginning van de resterende *gemeynten* rond Breda en de oprichting van enkele ontginningslandgoederen. In 1683 werden de toegangswegen tot Breda bestraat.

2.3. DE UITGROEI VAN STADS- EN DORPSKERNEN

2.3.1 Breda

Breda groeide al snel buiten de eerste omwalling van de tweede helft van de dertiende eeuw. Langs de verbindingswegen naar Princenhage, Ginneken en Teteringen ontstonden voorsteden: de Haagdijk, het Ginnekenseinde (nu Ginnekenstraat) en het Gasthuseinde (nu Boschstraat). In deze voorsteden verrezen na enige tijd kapellen: de Markendaalse Kerk bij de Haagdijk en later verderop de Antoniuskapel (beide parochie Princenhage!); de St. Joostkapel op het Ginnekenseinde en de Beijerdkapel bij het Gasthuis. Ook buiten de muren verrezen na 1300 het klooster Catharinadal, dat door de gevolgen van overstromingen uit Vroenhout bij Roosendaal verdreven was. Alleen de Haagdijk was van de buitenwereld afgescheiden door water (Galmpel, Donkvaart, Mark) en toegangspoorten.

Pas in de zestiende eeuw (1530 - 1560) werden de middeleeuwse kernstad, het kasteel en de drie "einden" van Breda gevangen binnen een nieuwe moderne omwalling. Deze bestond uit een min of meer ruitvormige aarden wal met bastions en daarvoor een brede gracht. Voor de aanleg van deze wal en gracht werden het westelijkste deel van de Haagdijk-bebouwing en de St. Antoniuskapel afgebroken. De wal stak tussen de Haagdijk en de Ginnekenstraat de laagte van de Gasthuisvelden over: een deel van deze gronden van het Gasthuis kwam buiten en een ander deel binnen de wal te liggen. Van de Ginnekenstraat naar de Boschstraat liep de wal pal achter het klooster Catharinadal, dat een deel van haar terrein moest prijsgeven. In de volgende decennia en eeuwen is de vesting Breda steeds gemoderniseerd, vergroot en ingekrompen. De grootste verandering werd in de jaren rond 1683 aangebracht. Toen werd o.a. de scherpe punt aan de Haagdijk afgeknot. De laatste uitbreiding bestond uit de bouw van twee lunetten aan de westzijde van de stad in 1842. Het stratenpatroon herinnert er nog aan en van één resteerde tot 1997 nog een deel (bij de brandweerkazerne). In 1868 werd de vesting Breda formeel opgeheven¹⁷. Weldra werden plannen ontwikkeld en uitgevoerd om de ruime terreinen

---

¹⁷ Duijghuisen, 1990, 109.

van de vesting te egaliseren en op een andere wijze te gebruiken. De huidige stadssingels werden toen aangelegd.

De eerste nieuwe uitbreidingen betroffen delen van de oude vestingsterreinen (Sofiastraat en omgeving; Middellaan en omgeving; Nieuwe Ginnekenstraat en omgeving). Buiten de singels werden vooral aan de noordzijde van de stad, waar de spoorlijn lag, industrieën gevestigd. Tussen het spoor en de singel ontstond een stationswijk. Verdere uitgroei van de bewoning werd als het ware aangetrokken door het Mastbos: vooral in zuidelijke richting groeide Breda aanvankelijk vrij rap uit. Wel kwamen de nieuwe woonstraten daardoor in de buurgemeenten Princenhage, Ginneken en Teteringen te liggen. De uitbreidingen hadden tot de Eerste Wereldoorlog vooral het karakter van bebouwde straten. De bebouwing kwam vrij willekeurig tot stand. De plattelandsgemeenten hadden namelijk amper greep op de ontwikkelingen en al helemaal geen algemeen plan. In het Interbellum ontstond naar aanleiding van de annexatieplannen die in 1927 doorgang vonden een hele discussie over de stedenbouwkundige aanpak van de groei van Breda. Moest Breda een zwerm tuindorpen worden of meer een compacte stad? Een en ander resulteerde in een meer wijksgewijze aanpak van de uitbreidingen, die evenwel al snel opnieuw tegen krappe gemeentegrenzen aanliepen. Voorbeelden zijn de Belcrum, Oud-Boeimeer, omgeving Zandberglaan, Tennispark en de vroege plannen voor het Heuvelkwartier. De groei van de agglomeratie leidde opnieuw tot annexaties. In de aanloop daartoe meende het bisdom er goed aan te doen in de verwachte woonwijken alvast grote kerken te bouwen. In Effen en aan de zuidwesthoek van het Liesbos verrezen kerken, die echter nog altijd op hun ruime woonwijken wachten... De annexaties van 1942 leidden pas na de oorlog tot de bouw van nieuwe wijken: Heuvelkwartier, Liniekwartier, Tuinzicht, Brabantpark, Boeimeer, Hoge Vucht, Heusdenhout. Langs de Mark ten noorden van Breda was al in de jaren 1920 een industrieterrein ontstaan, dan nu verder uitgebreid werd in noordelijke richting. Na hevige discussies rond 1970, kwam vanaf 1975, na een nieuwe annexatie, de bouw van de Haagse Beemden opgang. Vanaf de jaren 1960 groeiden ook de dorpskernen van Terheijden, Teteringen, Ulvenhout, Bavel en Prinsenbeek uit tot kleine stadswijken. De annexatie van 1997 bracht deze nieuwe wijken ook binnen de gemeentegrenzen van Breda. Vervolgens werd begonnen met de bouw van nieuwe wijken bij Bavel en Teteringen.

2.3.2. Bavel

Nog in 1832 stelt Bavel-dorp helemaal niks voor: een kerk en 12 huizen en boerderijen langs een straat. Een plein was er niet. Het was in wezen een gehuchtje bij de kerk. Deze Brigidakerk werd vanaf 1484 gebouwd ter vervanging van een kapel die 1300 meter noordelijker stond. In 1884 werd de kerk vervangen door de huidige kerk aan de overkant van de straat. Het kerkhof bleef wel gehandhaafd. In de negentiende eeuw is Bavel wat uitgegroeid met huizen en boerderijen langs de straat richting IJpelaar. Pas in de jongste decennia werden er echte woonwijken bijgebouwd.

2.3.3. Ginneken

Ginneken-dorp bestaat uit een driehoekig pleintje met bomen en pomp, met daaraan huizen. Aan de westhoek staat de oude St.-Laurentius parochiekerk, nu NH-kerk. Even om de zuidhoek staat het raadhuis uit 1792 en wat verder uit de noordhoek domineert de nieuwe grote Laurentiuskerk het beeld. De Ginnekenmarkt ligt aan de oude noord-zuidweg van Breda naar Hoogstraten en verder. Vooral na 1850 is Ginneken naar alle kanten uitgegroeid en uiteindelijk vergroeide het geheel met de stad Breda.

Op de kaart van het Mastbos uit 1621 staat de Ginnekenmarkt met de huizen daaraan en de kerk aangegeven. Veel groter was deze nederzetting toen niet. Heel wat gehuchten in Ginneken waren beduidend groter. De Ginnekenakker lag ten zuidoosten van de Markt, rond de kruising Bavelse laan – Allerheiligenweg. De oude nederzettingen van Ginneken liggen eigenlijk daaromheen: langs de Ginnekenweg, de Karnemelkstraat, de Overakker (óver de Ginnekenakker) en de Buistelberg. In 1840 was de Ginnekenakker geen openakkergebied, maar geheel in omheinde percelen verdeeld. Of er een vroege nederzetting onder schuil gaat is onbekend.¹⁸

---

¹⁸ Jansen, 2003-04c en een naar aanleiding daarvan gevoerde discussie.

2.3.4. Princenhage

Princenhage-dorp bestond rond 1500 nog niet! Er was slechts de Sint-Martinuskerk die min of meer eenzaam in de Kerkakker, een ruim openakkergebied, stond. De pastoor woonde er een kilometer van verwijderd. De resultaten van opgravingen in de omgeving, de eenzame kerk in de open akker, de oude naam Mertersem (een –heim-naam) en het Sint-Martinuspatroniem doen vermoeden dat onder die openakker oude nederzettingen schuil gaan. Daar is nog nooit gericht naar gezocht.

Rond 1500 begon men bij de kerk woningen te bouwen. In 1620 waren er 26 huizen. De Kaart van de Aard van Princenhage uit 1650 toont huizen met trapgeveltjes aan een driehoekig plein waarop drie boompjes getekend zijn: het wapen van De Hage. Deze nieuwe nederzetting had aanvankelijk geen naam: de huizen werden bij, naast of achter de kerk gesitueerd. In de zeventiende eeuw kwam de aanduiding “Kerk” in gebruik. Op achttiende-eeuwse kaarten zetten de kaartmakers de naam Princenhage erbij, maar ook wel eens “Spreeuwken”: de naam van een bekende herberg die een kilometer westelijker lag (voorganger van Princenville). Op de kadasterkaart komt de naam Princenhage bij de kom te staan. Zo kent iedereen deze nu geheel in Breda opgenomen dorpskern nog steeds. In 1790 werd een groot raadhuis gebouwd, terwijl in 1819 aan de Dreef een hervormde Waterstaatskerk verrees omdat de Martinuskerk weer katholiek geworden was. Het aantal huizen was in 1832 opgelopen tot 196. De kom groeide flink uit, kreeg langs de Dreef, Liesboslaan en Haagweg lange uitlopers en raakte zo verbonden met de westelijker uitlopers van Breda. Woonwijken werden pas na 1970 bij Princenhage bijgebouwd.

2.3.5. Prinsenbeek

Prinsenbeek-dorp heette vanouds kortweg De Beek. In 1942 werd het de hoofdplaats van de nieuwe gemeente “Beek NB”, die in 1951 de naam “Prinsenbeek” kreeg. De naam van de dorpskom veranderde mee.

In de vijftiende eeuw was De Beek een gehucht met verspreide boerderijen en wat woningen, bij een verbreding van de grote weg naar het Nieuw Veer ter hoogte van de Sint-Gertrudiskapel. Misschien door de vernielingen van de Tachtigjarige Oorlog vond een hergroepering plaats tot een compacte nederzetting van huizen aan een plein. In 1832 zijn alleen de uiterste huizen boerderijen met erf en landerijen. In 1796 werd de parochie Beek opgericht rond een nieuw gebouwd houten kerkje. Dat werd in 1859 vervangen door een grote stenen kerk met klooster en school. De Beek bleef echter tot tegen 1960 een klein dorp. Dan begon het bijbouwen van woonwijken. De oude kerk werd in 1964 vervangen door een moderne en het smalle dorpsplein werd verbreed door het slopen van een hele gevelwand. Op de plaats van de oude kerk kwam het gemeentehuis, nadat het gemeentebestuur eerst een tijd in de oude pastorie gezeteld had. Tot 1965 gebruikte men zelfs nog het raadhuis in Princenhage!

2.3.6. Teteringen

De kern van Teteringen werd vanouds gevormd door het nog aanwezige driehoekige plein aan de grote weg Breda – Geertruidenberg, waarop sinds ongeveer 1500 een kapel stond. Dit was een kapel van de parochie van Onze Lieve Vrouw te Breda, waar Teteringen toe behoorde. In 1635 werd de kapel een parochiekerk. Het kerkhof zal toen aangelegd zijn. De kapel was van 1688 tot 1809 in protestantse handen. Na terugave aan de katholieken in 1809 werd ze afgebroken en op dezelfde plaats vervangen door een nieuwe kerk, die van 1820 tot 1927 in gebruik bleef. Hier groeide een kleine nederzetting bij die in de negentiende eeuw “Kerkeind” genoemd werd. De huidige Willibrorduskerk van Teteringen werd in 1927 gebouwd. Als nederzetting stelde de omgeving van de kapel lange tijd niets voor. In 1832 waren er 12 woningen en boerderijen. Pas na 1960 zijn hier woonwijken bijgebouwd.

2.4. DE LANDBOUW EN HET LANDSCHAP

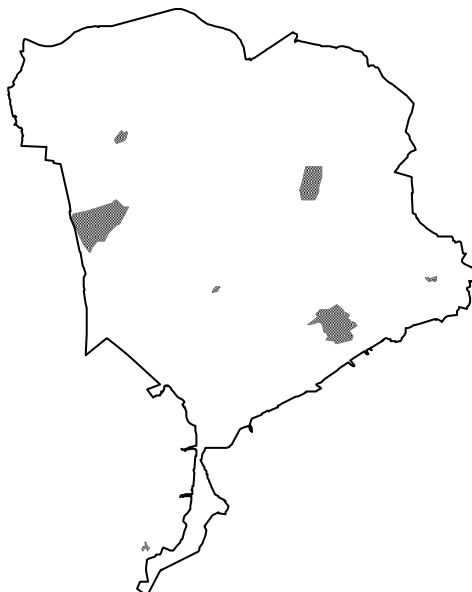
De geologie en het natuurlijke afwateringspatroon vormen de basis voor het landschap dat uiteindelijk vooral door de ingrepen van de mens nader vorm kreeg. Lange tijd kwamen die ingrepen bewust of onbewust voort uit de wijze waarop het agrarisch bestaan vorm had gekregen en verder evolueerde. We bespreken hier daarom de invloed van de landbouw op het landschap in de streek rond Breda.

2.4.1. De vroege landbouw

Naarmate de landelijke nederzettingen in de vroege en hoge Middeleeuwen groter en talrijker werden, werd er ook meer vee geweid in een kleiner wordend bosgebied. Daardoor en door de houtkap voor bouw- en brandhout en ontginning, lijkt de draagkracht van die bossen overschreden te zijn. Dit had tot gevolg dat de bossen veranderden in een vrij open wildert, met allerhande begroeiing. Later in de Middeleeuwen en daarna veranderde deze wildert in de echte heide die op de negentiende-eeuwse kaarten weergegeven wordt. Deze verandering van het karakter van het weidegebied hangt mogelijk weer samen met een verandering van veestapel vanaf 1300 (meer schapen) en de boerderijbouw (potstal). Bovendien vond er een verandering plaats in de wijze waarop boerderijen gebouwd werden. In de vroege Middeleeuwen zette men de gebintstijlen in kuilen in de grond; in de late Middeleeuwen plaatste men ze op bakstenen voetstukken: poeren. Dat bevorderde de duurzaamheid van de constructie maar bemoeilijkt het om deze jongere boerderijen archeologisch nog terug te vinden. Onduidelijk is in hoeverre deze veranderingen samenhangen met de reorganisatie van de akker- en nederzettingsgebied, die ook in deze periode plaats greep. Woonde men aanvankelijk in zwermen bij de eigen akker, later zien we in de oudere dorpen dat er een centrale akker vrijgemaakt werd van bewoning terwijl ergens langs die akker een of meer gehuchten liggen. De Steenakker bij Prinsenbeek en de Houtse Akker zijn hier mogelijk goede voorbeelden van. De eerste gehuchtnamen duiken in deze streek op tegen het einde van de twaalfde eeuw. Ergens in de tweede helft van de Middeleeuwen (twaalfde of dertiende eeuw?) vond dus een belangrijke wijziging plaats in landbouwsysteem, grondgebruik, landinrichting, nederzettingvorm en boerderijbouw.

Het is pas vanaf deze verandering in het nederzettings- en akkerpatroon, dat een over het algemeen doorgaande ontwikkeling door uitbreiding van het cultuurland en de nederzettingen optrad. Dat wil zeggen dat er aan de rand van de wildernis nieuwe gehuchten werden toegevoegd (eerst nog met bosnamen, na 1350 met heidenamen) waarbij weer akkergebieden behoorden. Deze akkergebieden kregen de vorm van aaneengeschakelde percelen die ieder met een levende haag omgeven waren: de heiningen. Bovendien werden de beekdalen verder ontgonnen om vooral als hooiland en zomerweide te dienen.

<restbos.wmf>

Door het heidemaaien, plaggensteken en het weiden van schapen werd de wildert steeds kaler en ontstond de grote open heide van de negentiende eeuw. Maar al eerder, toen de oude bossen steeds verder achteruit gingen, waren sommige bosbestanden in bescherming genomen. Dat kon zijn omdat een plaatselijke of regionale machthebber ze wilde behouden als jachtbos (Liesbos, Ulvenhoutse Bos), maar ook omdat de plaatselijke gemeenschap een gebied wilde handhaven waar men regelmatig hakhout kon halen (De Houw in Brecht bijv.). In de late Middeleeuwen is er in veel dorpen nog zo'n "restbosje" terug te vinden, maar in later tijd zijn de meeste alsnog ten gronde gegaan. Binnen de gemeente Breda menen we er 6 te kunnen aanwijzen: drie grote en drie kleintjes. Een zevende lag juist buiten de gemeentegrens.

Overmatig gebruik van de heide leidde er soms toe dat het vegetatiedek helemaal verdween. Dan kon het zand gaan stuiven ("vliegen" zoals men destijds zei) en dit stuivende zand kon het cultuurland gaan bedreigen. Op een aantal plaatsen (bijv. Vrachelen, Seters, Dorst, Alphen, Vosselaar) zijn hoge zandrichels gevormd juist op de grens van de akker en de heide: randwalduinen. In de regel staan boven op deze duinen nog eikenboompjes: mogelijk dezelfde die ooit de heg vormden die het eerste zand moest tegenhouden. Tussen de Meerberg en de Vrachelse Heide lijkt nog zo'n wal te liggen.

2.4.2. Heide- en Beemdendorpen

Van groot belang voor de landbouw in de streek rond Breda was dat tussen de kleipolders en de zandgronden een strook veengronden slechts zó weinig met klei bedekt raakte, dat de bodem er toch vooral zijn veen karakter behield. Hierdoor ontstond een enkele kilometers brede zone met hooilanden, die zich overigens uitstrekt van Gastel tot bij Den Bosch en daar aansluit op eveneens alleen voor grasland geschikte terreinen langs de Maas. Deze graslandzone behoorde deels bij dorpen met een zandlandbouwtraditie, waar men het daar gewonnen hooi goed kon gebruiken. De hooilandzone was echter zó uitgestrekt, dat ze al vroeg in belangrijke mate ook gebruikt werden vanuit dorpen die verder "landinwaarts" lagen. In de op deze zone georiënteerde dorpen had men dus meer en beter voer voor de beesten dan zuidelijker. Men kon meer beesten houden, wat meer mest opleverde zodat er meer ontgonnen kon worden. Waar men de keuze had tussen heidebeweiden en plaggensteken of gebruik van hooi en beweiden van de afgehooide graslanden, genoot dat laatste de voorkeur. Het resultaat was dat al in 1475 de inwoners van Princenhage aan de heer van Breda om wat meer brandstof vroegen, want zowat alle heide was reeds door particulieren "ingenomen"¹⁹.

Het hooitransport uit de Haagse Beemden en Boeimeer geschiedde voornamelijk per kar over de vele lange wegen die vanuit de beemden naar de "bewoonde wereld" leidden. Deels ging het in de Hoge en Lage Vucht ook zo, maar van daaruit vond ook hooitransport per schuit plaats. Dat was ook de reden waarom de "Hoge Brug" een hoge brug moest wezen: een hoge gemetselde boog waar de hooischuiten onder door konden. Het hooi werd onder andere gelost aan de Buistelberg tussen Ginneken en Ulvenhout.

Voor de reikwijdte van de graslandzone kan geen scherpe grens opgegeven worden. In 1840 was de eerste 5 tot 7 kilometer van de zandgronden echter vrijwel geheel ontgonnen, met uitzondering van terreinen, die ook nu vaak nog natuurgebied zijn. Wat verder naar het zuiden overheerste de hei steeds meer. Sommige boeren uit Zundert en Baarle hadden ondanks de afstand toch nog hooiland langs de Mark in het noorden! Klep heeft laten zien dat de zogenaamde "beemdendorpen" in veel opzichten aanzienlijk beter deden dan de zuidelijker gelegen "heidedorpen"²⁰. De gebieden rond Breda horen ook tot de beemdendorpen²¹.

De noordrand van het zandgebied was in nog een ander opzicht van belang. Hier lagen havenplaatsen, van waaruit per schip verkeer met de buitenwereld onderhouden werd. Veelal waren ze ontstaan uit de export van turf naar Vlaanderen en Brabant, waarbij als retourvracht stadsmest terugkwam. Deze mest kon behalve per as, ook per schuit over de turfvaarten verder getransporteerd worden en droeg aldus bij aan de ontginningsmogelijkheden. De aanwezigheid van havens vereenvoudigde bovendien de export van landbouwproducten, terwijl van de steden Breda en Bergen op Zoom en het niet onbelangrijke Roosendaal ook een zekere stimulerende uitstraling uitgegaan zal zijn. Te denken valt onder meer aan de ontwikkeling van de tuinbouw. Een en ander komt nog in de negentiende eeuw tot uiting in de ligging

¹⁹ Cerutti, 1972, nr. 795; Eén van die innemingen is Otto's Heininge van der Lecke, juist over de gemeentegrens in Rijsbergen.

²⁰ Klep, 1973.

²¹ Zie verder □ 3.3.2.

van de zone waarin men toen de meer geavanceerde "Vlaamse landbouw" bedreef. Verder "landinwaarts" werd de landbouw als een "Drieslagstelsel" getypeerd²². Deze negentiende-eeuwse typering lijkt - gezien wat de archieven melden over de landbouw in deze streek - in westelijk Noord-Brabant wel voor de hele na-middeleeuwse periode te gelden.

2.4.3. De landbouw, wisselwerking met het landschap

In de oude landbouw stond het bouwland centraal. In deze streek is de algemene benaming daarvoor "akker". Dat woord werd op twee niveaus gebruikt: voor het dorps- of gehuchtse akkercomplex als geheel, als wel voor de afzonderlijke percelen in zo'n akkercomplex. De akkercomplexen waren in westelijk Noord-Brabant en de Antwerpse Noorderkempen in de vroege negentiende eeuw veelal geheel door hakhoutwallen verdeeld in afzonderlijke akkers. Slechts op enkele plaatsen kwamen toen grotere open akkercomplexen voor. In de directe omgeving van Breda is de Steenakker van Princenhage daarvan een (klein) voorbeeld. Buiten de eerder uit de naamgeving dan uit de topografie blijkende akkercomplexen lagen zones met eveneens algemeen omheinde percelen, die hier "heiningen" heten, wat zuidelijker vaak "blok" of "bolk". In de Meierij van Den Bosch is hiervoor de algemene naam: "kamp". De bebouwing stond vooral verspreid in de heiningenzone; het open akkercomplex was in de regel onbewoond maar vaak omwoond²³. Ook ingesloten gebiedjes met woeste grond werden nog al eens omwoond, met de voorgevel van de hoeve haast pal op de grens van die woeste grond. Naast kransakker-nederzettingen waren er dus ook krans-aard-nederzettingen!²⁴. Elders was er tussen het cultuurland en de woeste grond in de Middeleeuwen vaak een doorgaande haag, die we tegen komen als de Hegge van Zundert, de Heininge van Oosterhout etc. Op een aantal plaatsen heeft men met dergelijke buitenheggen zandverstuivingen weten tegen te houden. Dit resulteerde in vele meters hoge akkerrandwalduinen, zoals die te vinden zijn tussen Vrachelen en de Vrachelse Heide, bij Dorst, bij Seters, en wat verder weg bij Alphen, Baarle (Tommel) en Vosselaar. De wal tussen Meerberg en de Vrachelse Heide kan ook dit karakter hebben.

Aan de akkers werd veel zorg besteed. Het gaat dan om de wijze van bemesten en de wijze waarop de akker geploegd of gespit werd. De oude bouwlanden hebben hier in de regel een dikke (>60 cm) antropogene bovenlaag²⁵. Of deze in de loop van vele eeuwen opgebouwd werd of misschien toch vooral een product van de negentiende eeuw is, zou eens aan de hand van de bodem zelf uitgezocht moeten worden. Opvallend is dat ook in St.-Willibrord, waarvan de ontginning in de negentiende eeuw gedacht wordt, dergelijke dikke akkerdekken aanwezig zijn. In de bossen bij het landgoed Valkenburg liggen eveneens gronden met een dikke akkerlaag. Die bodems moeten rond 1800 gevormd zijn toen daar enkele modelboerderijen geëxploiteerd werden. In een evident middeleeuws akkergebied als dat van Wouw of dat van de Princenhaagse Steenakker haalt het akkerdek daarentegen vaak de 50 cm dikte niet. Lokale bodemgesteldheid en uiteenlopende wijze van akkerbehandeling speelden kennelijk een grote rol. De akkers dicht bij de boerderij werden mogelijk zwaarder bemest dan die veraf lagen. Vooral vanaf 1600 duiden toponiemen er op dat er akkers in "bedden" gelegd werden: door spitten of ploegen werden lange smalle ruggen gevormd. Van deze structuren is waarschijnlijk aan de oppervlakte niets meer over. De akkerbodem blijkt er echter vaak nog sporen van te herbergen. Onduidelijk is of en hoe deze "bedden", waarvan de eerste vermeldingen al voor 1400 werden gevonden²⁶, samenhangen met de vaak nog wél herkenbare "bolle" akkers. Deze komen vooral in een zone van Wuustwezel tot in Princenhage en in Teteringen veel voor. Voor de ruilverkaveling lagen daar veel oude akkers nog "bol": in het midden 50 cm of meer hoger dan aan de rand. Ook dat is het resultaat van de wijze waarop jarenlang geploegd of gespit werd²⁷. Voor het Waasland werd de genese van de bolle akkers in detail beschreven²⁸. De vraag rijst in hoeverre die beschrijving ook voor de bolle akkers bij Breda geldt. Het verband tussen bolle akkers en beddenbouw is nog niet aan de bodem zelve onderzocht.

Ook de beemden waren vanouds geperceleerd, met sloten of houtranden als scheiding. Er is in deze streek geen reden om aan te nemen dat de beemden onverdeeld waren. Wel is op enkele plaatsen gebleken dat de gehele hooioogst voor de eigenaar of pachter van de grond was. Daarna gold er dan een gemeenschappelijk weiderecht op de afgemaaide beemden.

---

²² Trienekens, 1985.

²³ Buiks, 1990.

²⁴ Leenders, 1979.

²⁵ Kanters, 1978; De Coninck, 1968.

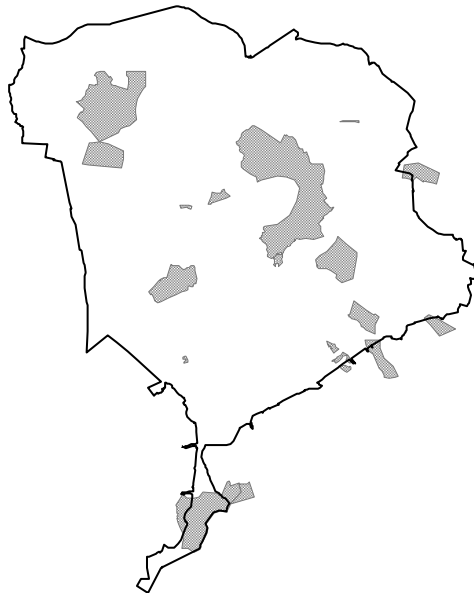
²⁶ Buiks, 1996a, 61: 1389.

²⁷ Diepen, 1950.

²⁸ Van Hove, 1997.

In het oude landbouwbedrijf nam de woeste grond vooral in de heidedorpen een belangrijke plaats in. In het zandgebied van westelijk Noord-Brabant en de Antwerpse Noorderkempen hadden de dorpen steeds een algemeen gebruiksrecht op de woeste grond voor zover deze niet met particuliere bossen of met venen bedekt waren. Ook de bossen van de regionale heren als die van Breda, Bergen op Zoom of Hoogstraten waren verboden terrein. Men moest het dus hebben van heideachtige terreinen. Van belang is nu dat men slechts een gebruiksrecht had: het eigendom bleef gewoon bij de plaatselijke heren berusten, die ook het recht behielden er delen van uit te geven aan wie maar wilde kopen. Deze eigendomssituatie komt tot uiting in de gebruikelijke tautologie die dient als benaming van deze gronden: *'s-heren vroonte*. In principe hield dit een bedreiging van het voortbestaan van de woeste gronden, maar in de praktijk viel dat lange tijd erg mee. Een aantal gehuchten kocht echter voor zich zelf een deel van de woeste grond, met het doel die ook woest te houden: de gebuurheikes, vaak "Aard" genoemd. Zo bezat de "gemeente Teteringen" in 1634 al geruime tijd de Groenstraat als "gemene weg".²⁹ Ook afzonderlijke boeren, maar ook grootgrondbezitters als de heren van Burgst en Gageldonk, gingen tot aankoop van een heidehoeve of heitheining over met het enige doel zich van een stukje heide te verzekeren. In een aantal dorpen zijn deze gebuurheikes en heidehoeven rond 1400 reeds in grote getale aantoonbaar, met name rond Breda. Aan dergelijke eigen heide of gebuurheide werd allicht meer zorg besteed dan aan de heide daarbuiten. Zo ontstond er een kwaliteitsverschil tussen gebuurheike en heitheining enerzijds, en de rest van de heide.

<kaart van gemeeynten rond Breda>

In oostelijker streken, waar de hertog van Brabant zelf dorpsheer was, werden de dorpen en gehuchten rond 1290 - 1340 gedwongen om van de hertog het gebruiksrecht van de woeste grond te kopen, waarbij de hertog tevens afzag van zijn recht nog langer delen uit die grond aan anderen te verkopen. Hierdoor ontstonden daar "Gemeynten" die niet persé met de dorpen samenvielen. In Turnhout, dat samen met Arendonk één gemeynt gebruikte, zien we dat in de gemeynte van 1331 kennelijk oudere gebuurheikes of gemene weiden van enkele gehuchten ingekapseld werden. Waar een gemeynte tot stand kwam konden de bestuurders van de gemeynte - zij het met toestemming van de hertog - delen van de gemeynte verkopen, wat voortdurend gebeurde en na 1750 in steeds sneller tempo. In het westen zullen de verkopen - afgezien van de heitheiningen - niet veel sneller gelopen hebben.

Rond 1800 evolueren de woeste gronden in de Antwerpse Noorderkempen onder de Franse wetgeving tot gemeentelijk eigendom. In westelijk Noord-Brabant bleven ze in de meeste gevallen gewoon behoren tot de domeinen van de staat, de koning, de keizer en weer de koning. In Alphen en Riel was de heide in het gedeelte Alphen, dat tot de Baronie behoorde, in 1832 domeingrond, maar dat in Riel gemeentelijk eigendom. De wildernis van Riel maakte voordien deel uit van de gemeynte van Tilburg en Goirle, die

²⁹ RANB, PF 84 Martini, 17r: De gemeente van Teteringen van den gemeenen wege te weten de Groenstrate aldaer 9 d.lou.

omgezet werd in gemeentelijk eigendom³⁰. In de negentiende eeuw werden deze grote eigendommen verdeeld, waarop deels ontginning tot bos volgde. De rond 1900 resterende heide is blijkens de topografische kaarten dan reeds in verregaande mate dichtgegroeid. Toch maakte de kunstmest volgens Crijns eerst vanaf 1905 zijn grote opmars³¹. Blijkbaar werd de heide toch al veel minder intensief gebruikt dan vroeger: het aantal schapen nam eveneens al vroeger af. Hier tekent zich een nog onverklaarde wig af tussen het einde van de oude mestbereiding waarin de heide een belangrijke rol speelde, en het doordringen van de kunstmest.

2.4.4. Structuur van de beemdendorpen

De beemdendorpen hadden landbouwkundig gezien een driedelige noord-zuid georiënteerde structuur. In het noorden omvatten ze een groot beemdengebied, het middengebied bestond hoofdzakelijk uit tot akkerland ontgonnen zandgronden terwijl deze gemeenten in het zuiden veelal nog net een randje hei of (voormalig) veengebied meenamen. Deze dorpsgebieden zijn tot 14 kilometer lang, bij een breedte van ca. 5 kilometer. Ze liggen in een rij van Wouw in het westen tot Oosterhout in het oosten. Teteringen maakt op de noord-zuid-oriëntatie een uitzondering. Door de ligging op de oostflank van het Dal van Breda en de westflank van de Gordel van Sterksel is het dorpsgebied west-oost georiënteerd. De lage venige gronden lagen er in het westen, het cultuurgebied in het midden en de heide in het oosten. Ten zuiden van de rij beemdendorpen zijn de gemeenten meer blokvormig, met een relatief groot aandeel heide of (voormalig) veengebied: de heidedorpen.

Deze dorpenstructuur werd vooral in de periode 1250 - 1350 gevormd. Alleen in de voormalige veengebieden en in de kleipolders komen jongere dorpen voor. De eerste telling die zicht geeft op de bevolkingsomvang in deze omgeving, dateert uit 1437. Uit deze met vele moeilijkheden behepte statistieken³² blijkt dat toen de beemdendorpen reeds volkrijker waren dan de heidedorpen en soms zelfs amper onder deden voor de steden! Als we een grote sprong van vier eeuwen maken, blijken de verhoudingen niet wezenlijk veranderd te zijn.

Tabel 1 : Gemiddeld inwonertal en percentage cultuurland in drie typen gemeenten. 1437, 1832 (Nederland), 1846 (België)³³

Gemeente type	aantal gemeenten	inwonertal 1437	inwonertal 1832/46	% cult.land 1832/46	opm.
Steden	2	3775	9100	24	³⁴
Beemdendorpen	6	2150	4674	66	³⁵
Heidedorpen	6	660	1227	38	³⁶

In 1832 streeft het volkrijke Oosterhout zelfs de stad Bergen op Zoom qua inwonertal voorbij. De zes beemdendorpen hebben gemiddeld vier maal zoveel inwoners en een twee maal zo grote oppervlakte als de hier getelde zes heidedorpen. Het percentage cultuurland is er eveneens het dubbele. Per hectare cultuurland is er echter overal ongeveer één inwoner, behalve in de steden en in Oosterhout, waar o.a. een belangrijke pottenbakkersnijverheid was. We stellen vast dat het contrast tussen de beemdendorpen en de heidedorpen zowel in de vijftiende als in de negentiende eeuw duidelijk is.

³⁰ Leenders, 1987e.

³¹ Crijns en Kriellaars, 1992, 79-80.

³² Cuvelier, 1912.

³³ Bron: Van de Voordt-Pieck, 1845 (cijfers voor 1832); Van Haute, 1989 (cijfers voor 1846).

³⁴ Breda, Bergen op Zoom.

³⁵ Etten, Ginneken, Oosterhout, Princenhage, Roosendaal, Wouw.

³⁶ Alphen, Chaam, Meer, Meerle, Minderhout, Rijsbergen.

2.5. INFRASTRUCTUUR

Steden, dorpen en gehuchten vormden een samenhangend geheel. Die samenhang was sociaal en economisch, maar kreeg een zichtbare vorm in de verbindingen te land en te water.

2.5.1. Landwegen

Allereerst enkele algemene bedenkingen. Niet alle wegen zijn even oud en niet alle wegen zijn even lang in gebruik geweest. Blijkbaar is het zo dat bepaalde wegen altijd in gebruik zijn geweest en dat andere wegen een geschiedenis hebben van opkomst en ondergang. De 'oude' Antwerpse Baan door het Mastbos was al in de zeventiende eeuw buiten gebruik en vervangen door andere wegen naar Antwerpen. De Moerdijkse Postbaan bij het Liesbos heeft waarschijnlijk maar enkele jaren werkelijk gefunctioneerd als postverbinding tussen Antwerpen en Moerdijk. Rond 1827 liep de route Den Haag – Brussel over de Heilaarstraat, waar de herberg "Het Stoombootje" al verwees naar de in 1822 in de vaart genomen stoomboot als veer bij Moerdijk.³⁷ Sommige verbindingen zijn wat dit betreft goed gedocumenteerd, bijvoorbeeld de verbinding Antwerpen – Moerdijk via de Posthoorn bij Rucphen.

In het kader van deze inventarisatie bleek het niet mogelijk van elke verbinding nauwkeurig te onderzoeken in welke tijden deze in gebruik is geweest. Wel zijn waar mogelijk indicaties aangegeven. Nader historisch onderzoek naar de wegen, hun beloop en hun gebruik, blijft dus gewenst. De verbinding Breda – Antwerpen heeft altijd wel gefunctioneerd, maar bijvoorbeeld Breda – Maastricht heeft periodes gekend dat de verbinding door politieke en economische oorzaken in het geheel niet in gebruik was.

In veel gevallen is het beter te spreken van 'verbinding' in plaats van 'weg'. Sommige verbindingen, bijvoorbeeld Breda – Antwerpen, bestonden uit een hele bundel van wegen. De reiziger of voerman kon kiezen uit een route door of langs Hoogstraten of een wat rechtstreeksere via Zundert en Rijsbergen. Als je gekozen had om via Rijsbergen naar Antwerpen te reizen kon je via minstens twee varianten van Breda naar Rijsbergen, enzovoorts. Als een verbinding de bewoonde wereld en de akkers verliet en de hei op ging lag daar letterlijk het éne spoor naast het andere, tot een bundel van soms honderd meter breed.

Wat ook opvalt is dat alle verbindingen, rekening houdende met rivieren en moerassige gebieden, zo kort mogelijk genomen werden. Verbindingen werden zowat nooit gebundeld. Het verkeer van Breda naar Chaam gebruikte de Chaamsedijk van Ulvenhout naar Chaam (de huidige provinciale weg), maar het verkeer van Breda naar Baarle richtte zich vanuit Ulvenhout rechtsreeks op dat dorp via de Heistraat (Oude Turnhoutsebaan) en de Oude Bredasebaan. In de negentiende eeuw werd de verharde, provinciale weg aangelegd. Deze verharde verbinding loopt over de oude weg van Ulvenhout naar Chaam en dat over een kaarsrechte nieuwe weg naar Baarle-Nassau. Het was blijkbaar goedkoper dat nieuwe stuk weg aan te leggen, dan om twee verharde wegen bijna evenwijdig aan elkaar te leggen.

Al in de zeventiende eeuw zijn er wegen aangelegd die meer overeenkomen met ons idee van een weg, namelijk een rechte weg ter breedte van twee karren naast elkaar, afgezoomd met bomen, die zich nauwelijks iets aantrekt van het natuurlijke profiel en door middel van insnijdingen en ophogingen recht overal doorheen gaat. Dit is een concept dat geheel afwijkt van het idee dat men in de middeleeuwen had van een weg. We zouden deze wegen, die hun oorsprong vinden in de uitbouw van de landgoederen, kunnen aanduiden als "pre-Napoleontische Napoleonswegen". We denken aan de Bouvignelaan, de Galderseweg, de Dreef in Meersel-Dreef (allemaal uit de zeventiende eeuw), de huidige Oude Postbaan aan de zuidzijde van het Mastbos, bedoeld als Nieuwe Baan naar Rijsbergen (achttiende eeuw), de Grintweg of Nieuwveerseweg op Overveld (zeventiende eeuw) en de nieuwe Dongensebaan bij Teteringen (achttiende eeuw volgens Buiks). Verder zijn belangrijk de ontwerpen voor een steenweg naar Luik en voor een naar Hoogstraten, allebei uit de achttiende eeuw. Deze ontwerpen spelen vooral buiten de gemeentegrenzen van Breda uit 1997.

---

³⁷ Hermans, 1853, speciaal 45-47; Kadasterkaarten Princenhage 1827.

In deze inventarisatie zijn niet alleen de wegen in kaart gebracht die van Breda naar andere plaatsen liepen, maar ook de verbindingen die langs Breda heen schoten. Deze verbindingen relativeren het belang van de verbindingen die vanuit Breda vertrokken. Het hele netwerk van doorgaande wegen moet in zijn totale samenhang bekeken worden.

Een eerste stukje aangelegde "infrastructuur" is al genoemd: de Haagdijk. In oorsprong is dit een 800 meter lange dam door het brede dal van de Mark en Weerij. Over die dam kon men van de hoge gronden in het westen (Heuvelkwartier en omgeving) tot aan de Tolbrug komen. Van lieverlede raakte de Haagdijk bewoond en werd ze een van de "einden" van Breda. De Tolbrug leidde naar de Tolbrugpoort, waarlangs men de middeleeuwse stad Breda binnen kwam. Aan de oostkant van de stad was er nog zo'n dam: de Teteringse Dijk. Deze stak een lage uitloper van de Vucht over. Het daar lopende watertje werd aanvankelijk zelfs met een voorde gepasseerd.

Vanuit Breda kon men via de Haagdijk naar Antwerpen of Bergen op Zoom reizen. De middeleeuwse weg naar Antwerpen heet nu Oranjeboomstraat, Talmastraat en onder Effen: Oude Rijsbergse Baan. Destijds was dit helemaal een zandweg. Nieuwe verkeersontwikkelingen hebben een groot deel ervan uitgewist. Vanaf 1810 werd op initiatief van Napoleon een kaarsrechte bestratte weg van Antwerpen naar Breda aangelegd. Deze sloot aan op de al in 1683 bestratte Dreef, zodat men via de markt van Princenhage naar Breda ging. De middeleeuwse weg raakte buiten gebruik. Deze "Napoleonweg" bleef tot 1971 in gebruik, toen de autoweg naar Antwerpen gereed kwam. Deze continue ontwikkelingslijn doet ons vergeten dat er ook door het Mastbos en de Galderse Heide een baan naar Antwerpen liep en dat de huidige autoweg en HSL-verbinding daar zelfs erg dicht bij lopen.

Naar Bergen op Zoom ging men via de Haagweg en de Liesboslaan, om bij het viaduct verder te gaan over de Sprundelse Baan. Via Rucphen en Nispen kwam men dan in Bergen op Zoom. Dit bleef de hoofdroute tot in de vroege negentiende eeuw een rechte straatweg van het Liesbos naar Eten en verder naar Roosendaal en Bergen op Zoom gereed kwam. Al in 1683 was de Haagweg bestraat, terwijl de weg naar het Liesbos en ook de Dreef ca 1650 al als zandwegen met bomen ("dreven") aangelegd waren. Dat paste in de uitbouw van het landgoederenlandschap rond Breda.

Via de Leurse Baan, Prinsenbeek en het Nieuw Veer liep de oude verbinding van Breda met Holland. Het Nieuw Veer was in 1518 in de vaart gekomen als opvolger van het middeleeuwse Zonzeelse Veer, dat na de overstromingen van 1421 opgeheven was. Een deel van de oude weg over Overveld (ten noorden van Prinsenbeek) werd kort na 1650 vervangen door een nieuwe rechte zandweg: de Grintweg. Dit gebeurde in het kader van de ontginningen die daar toen plaats vonden. In de jaren rond 1800 liep er van het Nieuw Veer over Overveld en ten zuiden van het Liesbos vrijwel op de grens tussen Breda (Princenhage) en Eten een postroute naar Antwerpen. De naam "Oude Postbaan" herinnert daar nog aan.

Aan de andere kant van Breda verliet men de stad via de Boschstraat en vervolgens over de Teteringse Dijk. Ook dat was vermoedelijk een ietwat verhoogde weg waarover men een vlakke laagte overstak. Het betrof een laag gebied waar ooit het Voortbos gestaan had. De voorde zal de oorspronkelijke oversteek van het centrale beekje geweest zijn. Aan het einde van de Teteringse Dijk splitste de weg bij de Oude Driesprong in een tak naar Teteringen en verder naar Geertruidenberg of Oosterhout; in een tak naar Dongen en zo verder naar Den Bosch en in een weg naar Dorst. In de vroege negentiende eeuw werden even voor deze splitsing op dit punt nieuwe straatwegen naar Oosterhout en Tilburg aangesloten: dat werd de nieuwe "Driesprong": naar Tilburg, Dongen of Oosterhout.

In noordelijke richting kon men ook reizen. Daarvoor verliet men de stad eveneens via de Boschstraat, maar sloeg dan direct linksaf. Langs een kronkelende weg via enkele hoogten langs de Mark (Belcrumberg, Emelenberg, Hartel) kon men Terheijden bereiken. Vanaf ca. 1400 was deze weg tevens dijk en zelfs zeewering. In 1820 werd de rechte Terheijdense weg aangelegd die deel uit maakte van het rijkswegennet. Hierlangs werd de verbinding met Holland (via Moerdijk) onderhouden.

In zuidelijke richting trok men eerst naar Ginneken. Van daar ging het over Ulvenhout en Strijbeek naar Hoogstraten, Lier en verder. Een andere route vertrok mogelijk vanaf de Gampelpoort en liep door Boeimeer en dan zowat het midden van het Mastbos. Zo kwam men op de Rijsbergse Baan door de Galderse Heide uit die niet alleen naar Rijsbergen, maar ook rechtuit over Meer naar Hoogstraten en verder liep. Deze route werd na de vestingbouw in Breda vermoedelijk vooral via de Oranjeboomstraat - Talmastraat bereikt. Het is mogelijk een heel oude route, die bij Ginneken via een oude voorde aan de

Ganzenweide aansloot op een weg naar Geertruidenberg die de stad Breda ontweek: Valkenierslaan, Heusdenhoutse Straat en dan rechtdoor naar Teteringen. Door de aanleg van de Haagdijk heeft men dit verkeer over Breda weten te leiden.

In de zeventiende eeuw afficheerde Breda zich als gunstig gelegen voor snel landtransport naar Maastricht.³⁸ Voor deze verbinding kunnen er twee "banen" worden aangewezen. De oudste is vermoedelijk de Oude Maastrichtse Baan die vanaf het zuiden van Overakker langs de Woestenbergse Hoef richting Alphen liep. Wanneer deze baan in gebruik kwam is onduidelijk, maar in de zestiende en zeventiende eeuw functioneerde deze baan in ieder geval.³⁹ De oude hoofdreden in het Ulvenhoutse Bos, en al vóór 1649 de Royale Dreef in het St. Annabos, zijn die oude baan naar Maastricht mogelijk gaan vervangen. De opkomst van het postwezen in de achttiende eeuw leidde tot het instellen van postroutes die enige tijd vastlagen. Hier aan zijn benamingen als "Oude Postbaan" (één langs de westkant van het Liesbos en een andere dwars door het Mastbos, aangelegd na 1788⁴⁰) en "Maastrichtse Postbaan" te danken. De postverbinding Breda - Maastricht zou in 1749 begonnen zijn.⁴¹ Het betreft steeds al bestaande wegen die in het postsysteem ingeschakeld werden. Het zijn dus niet voor het postverkeer nieuw aangelegde banen. Wel leiden ze langs herbergen waar men de paarden kon wisselen. Door de nabijheid van Breda komt er maar één zo'n herberg voor in het hier beschreven gebied: de herberg "Hollandse Post" op Klein Overveld. De Jager aan de weg naar Baarle en Turnhout bij Luchtenburg, lag 600 meter buiten de huidige gemeente Breda.⁴²

Behalve het op Breda georiënteerde wegennet, waren er nog de wegenstelsels van de omringende en inmiddels geannexeerde dorpen. In Princenhage valt een radiaal net van "Kerkwegen" op, dat gericht was op de kerk van Princenhage. Van daaruit liepen wegen naar alle hoeken en gehuchten van de Hage. In Ginneken is het patroon minder eenvoudig. Langs de Mark liepen twee wegen naar het zuiden. Voorts was er de verbinding naar Heusdenhout en Breda; en enkele wegen naar en door het gebied van Bavel. In Bavel liggen de nederzettingen rondom het brede dal van de Gilze Wouwerloop. Ook de wegen lopen daaromheen, maar er waren enkele doorsteekjes om sneller bij de kerk te kunnen komen. In Teteringen is er de hoofdstraat (tevens grote weg naar Geertruidenberg) en ten oosten daarvan de Heistraat, met dwars daarop wegen ("stegen") die van de Vuchtpolder door het akkerland naar de heide lopen. Dit alles werd later schuin doorsneden door de nieuwe weg naar Oosterhout.

2.5.2. Waterwegen

De Bredase haven was het eindpunt van veel scheepsvervoer. Alleen hooischuiten en soms een vrachtschip voeren nog wat verder stroomopwaarts over de Mark tot aan de "Drenk", een losplaats ter hoogte van de Buistelberg (Allerheiligenweg). Deze plek is er nog. Door de middeleeuwse overstromingen werd de Mark benedenstrooms van Breda een brede en diepe getijdegeul. Toen vanaf 1500 de aanslibbing en de bedijkingen steeds omvangrijker werden, werd de rivier weer smaller en ondieper. Dit bemoeilijkte het verkeer. Vanaf ongeveer 1600 werd daarom langs de Beneden-Mark een jaagpad aangelegd dat geleidelijk steeds verder verlengd werd. De rivier bleef echter versmallen en verondiepen en ontwikkelde daarbij enkele scherpe bochten. In 1760 werden drie van die bochten afgesneden (bij de Zoete Inval, tegenover de Terheidense Brug en in het Spank bij Terheijden).⁴³ Bij Dinteloord werd de rivier in 1826 met een sluis afgesloten: er was nu geen getij meer op de Mark. Pas in de twintigste eeuw werden nog wat bochten opgeruimd. Bovendien kwam in 1920 het Markkanaal tot stand, dat Breda via Oosterhout een betere scheepvaartverbinding gaf en toeliet de laag op het water gelegen spoorbrug te vermijden.

De haven van Breda bestond aanvankelijk alleen uit een laad- en losplaats ter hoogte van het einde van de Vismarktstraat⁴⁴. Tussen 1552 - 1563 werd aan de oostzijde van de Mark, bovenstrooms van deze

³⁸ GAB, OSB, inv-IJsseling nr. 225, 1649, 6 oktober: Notitie met punten voorgedragen door die van Breda aan die van Maastricht.

³⁹ Buiks, 1999-2000 geeft verklaringen uit de jaren 1595 - 1669 waaruit blijkt dat de baan van Overakker naar Alphen in gebruik was.

⁴⁰ De naam hoort waarschijnlijk bij een andere baan dan de huidige. Otten, 1988, 118.

⁴¹ De Vet, 1998, 147.

⁴² De Jager werd in 1744 het eerst genoemd. Zie Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 34; Heistraat 18. Voorbeeld elders: Posthoorn in de Rucphense Bossen.

⁴³ Leenders, 1974b.

⁴⁴ Van Hooydonk, 1998, opperde dat de eerste "haven" van Breda bij de waterpoort lag. Daartegen pleiten het ontbreken van oude marktfuncties en de late aanleg van de Nieuwstraat.

plek en juist voor de oude en in 1537/8 gesloopte stadsmuur, een kademuur gebouwd die na verlenging tot bij de Karnemelkstraat kwam. In 1613 werd aan de andere kant eveneens een kade gemetseld⁴⁵. Zo kreeg de haven de vorm zoals deze tot ca. 1965 bleef bestaan: twee stenen kademuren met trapjes, met straten en huizenrijen erlangs. In 1941 werd een einde gemaakt aan de loop van de Mark voor de binnenstad. Door het ontbreken van doorstroming werd de haven een vieze put, die in 1965 gedempt werd. Er werd een parkeergarage in gebouwd, maar de kademuren werden niet afgebroken. De feitelijke haven was inmiddels allang verplaatst naar de omgeving van de suikerfabriek en de fabriek van Backer en Rueb, die een eigen insteekhaven had.

2.5.3. Spoorwegen

In 1857 werd aan de westzijde van de Mark een station gebouwd, waar treinen naar Antwerpen (via Roosendaal) vertrokken. Toen in 1863 de spoorlijn Moerdijk - Breda - Tilburg aangelegd werd, verrees een nieuw station aan de oostzijde van de Mark. Omdat dit gebouw binnen de vestingwerken stond, werd het uitgevoerd als houtskeletbouw (met pen-en-gat verbindingen), zodat het in geval van nood snel zou kunnen worden afgebroken. Toen koningin Wilhelmina in 1905 op bezoek kwam heeft men er aan de stadse zijde een stenen muurtje voor gebouwd, zodat het nog wat leek. Dit station werd pas in 1975 afgebroken en vervangen door het huidige gebouw, dat zojuist gemoderniseerd werd. Rond 1900 bestond er met Breda als centrum een uitgebreid net van buurtspoorwegen. Daaraan herinneren vooral nog de Tramsingel. Daaraan lag het tramstation Haagpoort, dat in 1956 afgebroken werd. Daarna was hier een kantoor en remise van de Brabantse Buurtspoorwegen en Autobosdiensten (BBA).⁴⁶

---

⁴⁵ Otten, 1988, 57-58, 127-128; Kappelhof, 2003.

⁴⁶ Otten, 1988, 153.